Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 15 (2008)

Χριστιανικές αρχαιότητες και μνημεία της Μικράς Ασίας

Ιωάννης Ηλ. Βολανάκης

doi: [10.12681/deltiokms.261](https://doi.org/10.12681/deltiokms.261)

Copyright © 2015, Ιωάννης Ηλ. Βολανάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βολανάκης Ι. Η. (2008). Χριστιανικές αρχαιότητες και μνημεία της Μικράς Ασίας. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 15, 163–256. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.261>

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Γενικές παρατηρήσεις

Ἡ Μικρὰ Ἀσία, κεμένη μεταξὺ τριῶν ἡπείρων, τῆς Ἀσίας, τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀφρικῆς, ἀπετέλεσε καὶ ἀποτελεῖ μέχρι σήμερα γέφυρα μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Βορρᾶ καὶ Νότου. Ἡ σπουδαία ἀπὸ γεωπολιτικῆς καὶ στρατηγικῆς ἐπόψεως θέση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ μεγάλη αὐτῆς ἔκταση, τὸ εὐφορον τοῦ ἐδάφους, ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν καὶ πλουσιῶν ὑδάτινων πόρων (πηγῶν, ποταμῶν, λιμνῶν κ.λπ.), τὸ κλίμα μὲ τὴν ποικιλία, τὴν ὁποία ἐμφανίζει, ἡ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὴ θάλασσα (Μεσόγειος Θάλασσα, Εὐξείνιος Πόντος), καθὼς καὶ πολλοὶ καὶ ποικίλοι ἄλλοι εὐνοϊκοὶ παράγοντες, συνετέλεσαν μεταξὺ ἄλλων στὴ δημιουργία καὶ ἀνθισσὴ ἐπὶ τῶν ἐδαφῶν αὐτῆς πολλῶν καὶ ὑψηλῶν πολιτισμῶν, ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων¹.

Μεταξὺ τῶν διαφόρων λαῶν, οἱ ὅποιοι ἔζησαν, ἔδρασαν καὶ ἐδημιούργησαν πολιτισμοὺς στὶς περιοχῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἑξῆς: οἱ Χουρρίτες, οἱ Ἀσσύριοι, οἱ Χάττι, οἱ Χετταῖοι ἢ Χεττίτες, οἱ Φρύγες,

1. Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ τὴ θέσιν αὐτὴ τὶς θερμῆς μου εὐχαριστίες πρὸς ὅλους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι καθ' οἷονδήποτε τρόπον ἐβοήθησαν τὸν γράφοντα καὶ συνέβαλαν οὐσιαστικὰ στὴν ολοκλήρωση τῆς μελέτης αὐτῆς. Εἰδικότερα εὐχαριστῶ : α) τὸν φιλόξενο λαὸ τῆς γείτονος Τουρκίας, γιὰ τὴ φιλόφρονα ὑποδοχὴ, τὴ φιλοξενία καὶ τὴν πολὺπλευρὴ βοήθειά του, β) τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, τὸ ὁποῖο ἐνέκρινε τὴ δημοσίευση τῆς ἐργασίας αὐτῆς στὶς σελίδες τοῦ *Δελτίου Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, γ) τὸν καθηγητὴ κ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, γιὰ τὴ συμπαράσταση καὶ τὴ βοήθειά του, δ) τοὺς φωτογράφους τῆς

οί Κάρες, οί Λυδοί, οί Ουραρταίοι, οί Ἀρμένιοι, οί Ἑλληνες, οί Ρωμαῖοι, οί Βυζαντινοί, οί Σταυροφόροι, οί Ἀραβες, οί Σελτζούκοι, οί Μογγόλοι, οί Ὀθωμανοί Τούρκοι καί ἄλλοι. Διά τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἡ χώρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀποτελέσῃ ἕνα πραγματικό «Παλίμνηστον» τῆς Ἱστορίας². Οἱ διάφοροι αὐτοὶ πολιτισμοί, πλὴν τοῦ πνευματικοῦ των πλούτου, κατέλιπον καὶ πολυάριθμα ὑλικά λείψανα – ἡ Ἀρχαιολογία ἀποτελεῖ τὴν ὑλική πλευρά τῆς Ἱστορίας – ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι διάσπαρτη ὁλόκληρη ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀφευδεῖς μάρτυρες τῶν λαῶν καὶ τῆς Ἱστορίας τῶν περιοχῶν αὐτῆς.

Πολυάριθμα καὶ σπουδαῖα πολιτιστικά κέντρα ἀνεδείχθησαν στὴ Μικρὰ Ἀσία. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἀκόλουθα: τὸ Ἴλιον ἢ Τροία (ἀναφέρεται ὡς «Wilusa» σὲ ἀρχαῖες χεττιτικές ἐπιγραφές)³, ἡ Χαττούσα, πρωτεύουσα τοῦ κράτους τῶν Χετταίων⁴, οἱ ἐλληνικὲς πόλεις τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πόλεις ἐλληνικὲς στὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τὴν ἐνδοχώρα καὶ ἄλλα.

2. Χριστιανικὲς ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας

Ὁ Χριστιανισμός, ἡ νέα θρησκεία τῆς ἀγάτης, τῆς συγγνώμης, τῆς συναδελφώσεως ὅλων τῶν λαῶν καὶ τῆς λυτρώσεως τῶν ἀνθρώπων ἐξ ὅλων τῶν δεινῶν, ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὶς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κυρίως ἀπὸ τὰ ἱεραποστολικά κέντρα τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Συρίας⁵.

Ἦδη κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους ἐπεσκέφθησαν περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἐκήρυξαν τὸ Εὐαγγέλιο σὲ αὐτὲς ἀπόστολοι, ὅπως ὁ

² Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Δωδεκανήσου, οἱ ὁποῖοι προέβησαν στὴν ἐμφάνιση τῶν φίλμ καὶ τὴν ἐκτύπωση τῶν φωτογραφιῶν, ἡ λήψη τῶν ὁποίων ἔγινε ἀπὸ τὸν γράφο-ντα, ε) τὴ σύζυγον καὶ συνεργάτιδα, φιλόλογο καὶ φιλότεχνο Δρα Μαρία Gehlhoff-Bolanaki, ἱατρός, ἡ ὁποία σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τὶς περιόδους τοῦ συνώδευσε τὸν γράφο-ντα καὶ παρέσχε σὲ αὐτὸν ἀμέριστη τὴ συμπαράσταση καὶ βοήθειά της, καὶ στ) τὰ παι-διά μας Ἥλια καὶ Χριστίνα, φοιτητές, γιὰ τὴ στήριξη καὶ πολὺπλευρη βοήθειά των.

³ J. Freely, *Türkei. Ein Führer*, Prestel Verlag, Μόναχο ⁴1992, σ. 11.

⁴ Τὰ ἐρεῖπια τῆς ἀρχαίας πόλεως «Ἴλιον» ἢ «Τροία» ἀπεκαλύφθησαν ὕστερα ἀπὸ ἀνασκαφὲς στὸν λόφο «Χισαρλίκ», μεταξὺ τῶν κοιλάδων τοῦ Σκαμάνδρου καὶ τοῦ Σιμόντορος, ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ H. Schliemann, κατὰ τὰ ἔτη 1871-1890, οἱ δὲ ἀνασκαφὲς συνεχίζονται μέχρι σήμερα, μὲ πολὺ ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα.

⁵ Τὰ ἐρεῖπια τῆς Χαττούσας κεῖνται στὴ θέση «Μπογάζιμοι», ἀνατολικά τῆς Ἀγκυρας καὶ σὲ ἀπόσταση 206 χλμ. ἀπὸ αὐτήν.

⁶ Ἀποκάλυψις, 1, 4 κέ. Πρβ. Γ. Λαμπάκης, *Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως*, Ἀθήνα 1909.

Παῦλος, ὁ Πέτρος, ὁ Φίλιππος, ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ἄλλοι. Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία δὲν ἀνέκοψε τὴ συνέχιση τοῦ ἀρχαίου βίου σὲ αὐτήν. Διτηρήθησαν οἱ βασικοὶ θεσμοὶ καὶ οἱ δομὲς στοὺς διαφόρους τομεῖς τῆς ζωῆς, ὅπως στὴν οἰκονομία, τὴν τέχνη, τὴ διοίκηση κ.λπ. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ (4ος-6ος αἰώνας μ.Χ.) ἀποτελεῖ τὴν τελευταία περίοδο τοῦ ἀρχαίου ἐλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, γι' αὐτὸ καὶ ὀρθῶς ὀνομάζεται ὑπὸ ξένων ἐρευνητῶν «ὀψιμὴ ἀρχαιότητα». Ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία ἐκχριστιανισθεῖσα βαθμιαίως ἀπετέλεσε τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία.

Ἡ Μικρὰ Ἀσία, πλούσια καὶ ἀκμάζουσα χώρα, ὑπῆρξε ἐστία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων. Ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπέβη ἡ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικὴ χώρα, στὴν ὁποία ἔζησαν καὶ ἔδρασαν σπουδαῖες προσωπικότητες τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ὁρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀπέθαναν καὶ ἐτάφησαν ἐκεῖ. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ Ἐπίσκοπος Ἐφέσου Πολυκράτης σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἐπίσκοπο Ρώμης Βίκτορα (189-199 μ.Χ.) καὶ τὰ ὁποῖα παραδίδει ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας: «Καὶ γὰρ κατὰ τὴν Ἀσίαν μεγάλα στοιχεῖα κεκοίμῃται»⁶.

Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγεται ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ ἀρχαία παράδοση ἀπέθανε καὶ ἐτάφη στὴν Ἐφεσο, καθὼς καὶ ὁ ἀπόστολος Φίλιππος, ὁ ὁποῖος ἔζησε, ἔδρασε, ἀπέθανε καὶ ἐτάφη στὴν Ἱερὰπολη τῆς Φρυγίας.

Ἀπαύγασμα τῆς πνευματικῆς καὶ θρησκευτικῆς αὐτῆς ἀκμῆς ὑπῆρξε ἡ ἀνάπτυξη τῆς χριστιανικῆς τέχνης, μὲ κυριαρχοῦντα τύπο τῆς τρίκλιτης, ξυλόστεγης ἐλληνιστικῆς βασιλικῆς⁷. Παράλληλα καὶ σὲ μικρότερο ἀριθμὸ ἀπαντοῦν καὶ χριστιανικοὶ ναοὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία, οἱ ὁποῖοι ἀνηγέρθησαν στὸν τύπο τῆς ἀνατολικῆς θολωτῆς βασιλικῆς.

Ἦτο τόσο μεγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανικῶν ναῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνηγέρθησαν στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὥστε ὁ Γρηγόριος Νύσσης (335-394 μ.Χ.) νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι στίς περιοχὲς αὐτῆς ὑπῆρχαν περισσότεροι χριστιανικοὶ ναοὶ ἀπὸ ὅ,τι σὲ ὁλόκληρῃ τῇ λοιπῇ Οἰκουμένῃ⁸. Οἱ ναοὶ αὐτοὶ ἄρχισαν νὰ ἐρειπώνονται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰώνα μ.Χ. καὶ ἔξις συνεπείᾳ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, ἐμφυλίων πολέμων (Εἰκονομαχία), σεισμῶν, πυρκαϊῶν, πλημμυρῶν, τῆς φυσικῆς γηράνσεως τῶν κτισμάτων κ.λπ.

6. Εὐσέβιος Καισαρείας, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Γ', 31, 3, Βιβλιοθήκη Ἑλληνικῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 19, Ἀθήνα 1959, σ. 273.

7. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1942, σσ. 275-276.

8. Ἀγγ. Κιντὴ (ἐπιμ.), *Τουρκία*, Οἱ μπλὲ Ὀδηγοί, Ἀθήνα (χ.χ.), σ. 143.

Μετά τή μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (1071 μ.Χ.) ἄρχισε ἡ κατάληψη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων. Ἡ διαδικασία αὐτὴ διήρκεσε περίπου τέσσερις αἰῶνες καὶ δὲν ἔγινε χωρὶς ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων ἢ ἐξελληνισμένων Χριστιανῶν κατοίκων αὐτῆς. Συνέπεια τῆς κατακτῆσεως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὑπὸ τῶν Τούρκων ἦτο ὁ ἐξισλαμισμὸς καὶ ὁ βαθμιαίος ἐκτουρκισμὸς τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, οἱ ὁποῖες ἀπετέλεσαν μικρὲς νησίδες Ἑλλήνων ὀρθοδόξων χριστιανῶν, διαβιόντων ἐν μέσῳ τοῦ πλήθους τῶν Τούρκων μουσουλμάνων.

Καὶ γιὰ μὲν τοὺς κατοίκους τῶν παραλίων εἴμεθα καλλίτερα πληροφορημένοι, ἐνῶ γιὰ τοὺς Ἑλλήνες χριστιανούς τῆς ἐνδοχώρας στερούμεθα παντελῶς εἰδήσεων γιὰ περίπου ἑπτὰ αἰῶνες (11ος-18ος αἰῶνας μ.Χ.). Μετὰ τὴν ὀριστικὴ ἐπικράτηση τῶν Τούρκων στὴ Μικρὰ Ἀσία πολλοὶ χριστιανικοὶ ναοὶ κατεστράφησαν, ἄλλοι ἄλλαξαν χρῆση καὶ ἓνας ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτοὺς μετετράπη σὲ μουσουλμανικὰ τεμένη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διατηρηθοῦν.

Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ κυρίως ἐκεῖνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἐρευνήθησαν καὶ ἔγιναν εὐρύτερα γνωστὰ ἀπὸ μελέτες διαφόρων ἐρευνητῶν⁹. Διάφορες ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολὲς καὶ ἰδρύματα ἀνασκάπτουν, ἐρευνοῦν καὶ δημοσιεύουν ἀρχαιοτῆτες καὶ μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνονται καὶ πολυάριθμα τῶν χριστιανικῶν χρόνων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ὅτι στὸ Ἰλιον-Τροία ἐρευνοῦν ἐπιστήμονες διαφόρων εἰδικοτήτων ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης τῆς Γερμανίας¹⁰, στὴν Ἐφεσο διενεργοῦν ἀνασκαφὲς καὶ ἀναστηλώσεις ἀπὸ τὸ 1895 μέχρι σήμερα ἐπιστήμονες τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρυματός¹¹, στὴν Ἱεράπολη τῆς Φρυγίας ἐργάζονται Ἴταλοι ἀρχαιολόγοι, στὴν πόλιν Ξάνθο ἐρευνοῦν Γάλλοι ἀρχαιολόγοι κ.λπ. Ἐπίσης ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τῆς Τουρκίας διεξάγει ἀνασκαφὲς σὲ διαφόρους χώρους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μὲ ἄριστα ἀποτελέσματα.

9. J. Strzygowski, *Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte*, Λυψία 1903. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Λυψία 1908. V. Schultze, *Altchristliche Städte und Landschaften, Kleinasien I-II*, Gütersloh 1922-1926. E. Herzfeld - S. Guyer, *Monumenta Asiae Minoris antiquae*, τόμ. II: *Meriamlik und Korikos*, Manchester University Press 1930.

10. D. Planck, *Troia. Traum und Wirklichkeit*, Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg, Στουτγάρδη 2000, σ. 4 κέ.

11. H. Friesinger - F. Krinzinger (ἐπιμ.), «100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos», *Akten des Symposions Wien 1995*, Textband-Tafelband-Pläne, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1999.

Υπάρχουν όμως ακόμη πολυάριθμα χριστιανικά μνημεία της Μικρᾶς Ἀσίας, τὰ ὁποῖα ἀναμένουν τὴν ἔρευνα, καθὼς καὶ ἄλλα τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν περισσότερο ἐπισταμένως. Ὁ γράφων εἶχε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῇ ἐπανειλημμένα περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (σημερινῆς Τουρκίας) καὶ νὰ μελετήσῃ ἐπὶ τόπου τὴν ἱστορία καὶ τὰ μνημεία ὁρισμένων ἀπὸ αὐτές¹².

Ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη εἶναι καρπὸς τῆς ἀγάπης τοῦ συγγραφέα πρὸς τὰ χριστιανικά μνημεία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν περιοδεῶν του σὲ περιοχὲς αὐτῆς καὶ ἀποτελεῖ μικρὰ συμβολή στὴν ἔρευνα τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ μνημείων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ ἔρευνα θὰ πρέπει νὰ συνεχισθῇ, προκειμένου νὰ γίνουν καλλίτερα γνωστὰ τὰ χριστιανικά μνημεία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ νὰ χυθῇ ἅπλετο φῶς στὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι ἔζησαν κατὰ τὸ παρελθὸν στὶς χώρες αὐτές, ἐδημιούργησαν λαμπρὸ πολιτισμὸ καὶ συνέβαλαν οὐσιαστικὰ στὴ διαμόρφωση τοῦ σημερινοῦ εὐρωπαϊκοῦ καί, σὲ εὐρύτερη ἔννοια, τοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ.

ΚΥΡΙΩΣ ΜΕΡΟΣ

I. ΤΡΟΙΑ (TRUVA)

Βόρεια τῆς Σμύρνης καὶ σὲ ἀπόσταση 312 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, σὲ δεσπόζουσα θέση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐλέγχεται εὐχερῶς ὁ διάπλους τοῦ στενοῦ τῶν Δαρδανελλίων, στὸ ὕψωμα Χισαρλίκ, κεῖνται τὰ ἐρεῖπια τοῦ Ἰλίου τοῦ Ὁμήρου ἢ τῆς ἀρχαίας Τροίας¹³.

Τὸ ὕψωμα τοῦ Χισαρλίκ κατοικήθηκε πολὺ πρὶν καὶ πολὺ μετὰ τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποίαν τοποθετεῖται χρονικὰ ὁ Τρωικὸς Πόλεμος (τέλη 2ας χιλιετίας π.Χ.). Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴν περιοχὴ, οἱ ὁποῖες ἀρχισαν τὸ 1871 καὶ συνεχίζονται μέχρι σήμερα, ἀπεκάλυψαν περισσότερα ἐπίπεδα (Τροία I-IX). Ἡ Τροία VII (700-350 π.Χ.) καὶ ἡ Τροία IX (350 π.Χ.-400 μ.Χ.) ἀντιστοιχοῦν στὴν ἑλληνικὴ ἐποχὴ καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

12. Ἰ. Βολανάκης, «Ὁ ναὸς El Nazar στὸ Göreme τῆς Καππαδοκίας», *Θεολογία* 65/Δ (Ἀθῆνα 1994), σσ. 202-242. Ὁ αὐτός, «Χριστιανικά μνημεία τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (ΔΚΜΣ)* 13 (1999-2000), σσ. 11-64. Ὁ αὐτός, «Καππαδοκία - Χριστιανικοὶ ναοί», στὸ *Ἱερά Προσκυνήματα - Προπορεύματα τῆς Ὁρθοδοξίας*, τόμ. Α', Ἀθῆνα 2000, σσ. 148-171, 405-407.

13. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 826-835. V. Schultze, *Altchristliche Städte ...*, τόμ. I, σσ. 379-384.

Τὸν 8ο αἰώνα π.Χ. ὁ Ἑλληνας ποιητὴς Ὅμηρος στὰ ἀριστουργήματά του, τὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσεια*, ἐθεμελίωσε τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία. Ἀπὸ τότε τὸ ὄνομα «Τροία» ἀπέβη κάτι περισσότερο ἀπὸ ἓνας προσδιορισμὸς μιᾶς ἀρχαίας πόλεως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Οἱ Ῥωμαῖοι, κύριοι τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ προδρόμοι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἐθεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τῶν ὡς ἀπογόνους τῶν Τρώων, καθὼς ἐπίσης καὶ πολυάριθμες δυναστείες τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, οἱ ὁποῖες ἐνομιμοποιοῦντο, ὡς ἔλκουσες τὴν καταγωγὴ τῶν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Τρῶες. Ἡ Τροία ἔπαιξε στὴν ἀρχαία τέχνη καὶ γραμματεία ἕναν σημαντικὸ ρόλο καὶ ἐλήφθη ὑπόψη ἀπὸ τοὺς πολιτισμοὺς ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ ὅλων τῶν περιοχῶν¹⁴.

Ὁ ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ συνεργάτες του ἦλθαν στὴν περιοχὴ τῆς Τροίας, ὅπου ὁ Παῦλος εἶδε ὄραμα: ἓνας Μακεδόνας τὸν ἐκαλοῦσε νὰ περάσει στὴ Μακεδονία καὶ νὰ βοηθήσει τοὺς κατοίκους της: «*Παρελθόντες δὲ τὴν Μυσίαν κατέβησαν εἰς Τρωάδα. Καὶ ὄραμα διὰ τῆς νυκτὸς ὤφθη τῷ Παύλῳ· ἀνὴρ τις ἦν Μακεδὼν ἐστῶς, παρακαλῶν αὐτὸν καὶ λέγων· διαβάς εἰς Μακεδονίαν βοηθήσον ἡμῖν*»¹⁵.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὴν περιοχὴ καὶ ὅτι ἀπὸ τὴν Τρωάδα ὁ Παῦλος διεπεραιώθη στὴν Εὐρώπῃ καὶ ἐκήρυξε τὸν Χριστιανισμό. Νοτιοανατολικά τῆς Τροίας καὶ σὲ ἀπόσταση 73 χλμ. ἀπὸ αὐτήν, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ νῆσο Λέσβο ἢ Μυτιλήνη, κεῖται ἡ ἀρχαία πόλη «Ἐσσος», ἡ ὁποία ἦτο ἔδρα Ἐπισκόπου¹⁶ καὶ ὅπου ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς¹⁷.

1. Τσανακκαλέ (Çanakkale), Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Βορειοανατολικά τῆς Τροίας καὶ σὲ ἀπόσταση 32 χλμ. ἀπὸ αὐτήν, στὸ στενότερο σημεῖο τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ ἐπὶ τῆς ἀσιατικῆς παραλίας, εἶναι κτισμένη ἡ κομώπολη Τσανακκαλέ. Ἡ ὀνομασία εἶναι τουρκικὴ καὶ σημαίνει «φρούριο, ὅπου κατασκευάζονται πῆλινα ἀγγεῖα»¹⁸. Πράγματι δὲ παλαιότε-

14. D. Planck, *Troia* ..., σ. 4 κέ.

15. *Πράξεις Ἀποστόλων* 16, 8-9.

16. Δ. Σοφιανός, «Ἁγίος Γρηγόριος Ἐπίσκοπος Ἐσσου (β' μισὸ 19' αἰῶνα μ.Χ.)», στὸ *Ἐνθύμησις Ν. Μ. Παναγιωτάκη*, Ἡράκλειο Κρήτης 2000, σσ. 641-651.

17. Ἀ. Ὀρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1952, σ. 207, εἰκ. 166, 10.

18. Στὴ σημερινὴ δημόδιη νεοελληνικὴ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις «τσανάκα, ἦ», μὲ τὴν ἔννοια τῆς πῆλινης λεκάνης, λοπάδος.

ρα και μέχρι σήμερα υπάρχει μεγάλος αριθμός αγγειοπλαστέων και αγγειοπλαστών στην περιοχή¹⁹.

Στο νότιο άκρο του Τσανακκαλέ και άριστερά της άμαξιτης οδού Τσανακκαλέ-Σμύρνης, εύρσκεται το Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, στὸ ὁποῖο ἐκτίθενται εὐρήματα, προερχόμενα τόσο ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Τροία, τὸ «Ἰλιον» τοῦ Ὁμήρου, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς γύρω περιοχές. Στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀπόκεινται μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιοχριστιανικῶν χρόνων (4ος-6ος αἰώνας μ.Χ.), προερχόμενα ἀπὸ χριστιανικοὺς ναοὺς τῆς γύρω περιοχῆς. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἐπόμενα:

α) Βάσεις κίωνων μετὰ πλίνθου.

β) Βάσεις κίωνων ἄνευ πλίνθου.

γ) Κορμοὶ κυλινδρικών, ἀρραβδῶτων κίωνων, προερχόμενοι ἀπὸ τὶς κιονοστοιχίες παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν.

δ) Ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος. Οἱ ἔλικες εἶναι ἐκφυλισμένες. Στὴ μία στενὴ πλευρὰ αὐτῶν παρίσταται ἀνάγλυφος, ἀνισοσκελῆς σταυρός, οἱ κεραῖες τοῦ ὁποῖου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα²⁰.

ε) Κορινθιάζοντα κιονόκρανα μὲ φύλλα ἄκανθας σὲ δύο σειρές.

στ) Δύο θωράκια ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, τὰ ὁποῖα φέρουν ἀνάγλυφο διάκοσμο καὶ προέρχονται ἀπὸ παλαιοχριστιανικὸ ἄμβωνα.

ζ) Ἐνα θωράκιο τέμπλου, φέρον ἀνάγλυφο διάκοσμο. Στὸ κέντρον τῆς κυρίας αὐτοῦ ὄψεως παρίσταται παγώνι, τὸ ὁποῖο πίνει νερὸ ἀπὸ ἕναν κἀνθαρο. Κάτω ἀκριβῶς εἰκονίζεται βλαστὸς κληματίδας μὲ φύλλα ἀμπέλου καὶ σταφυλές, θέμα συνηθέστατο στὴν παλαιοχριστιανικὴ τέχνη.

Τὰ ἄνωτέρω ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προέρχονται ἀπὸ τὸν 5ο καὶ τὸν 6ο αἰώνα μ.Χ.

II. ΠΕΡΓΑΜΟΣ (BERGAMA)

Ἀνατολικά τῆς νήσου Λέσβου ἢ Μυτιλήνης καὶ σὲ ἀπόσταση 30 χλμ. περίπου ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, κεῖται ἡ πόλη Πέργαμος²¹, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Ἀθήνα ἀπώλεσε κάθε πολιτικὴ σπουδαιότητα ὑπῆρξε,

19. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται μέχρι σήμερα στὰ χωριὰ τῆς Κρήτης Μαργαρίτες καὶ Θρανανὸ, καθὼς καὶ στὴν κωμόπολιν Ἀρχάγγελος Ρόδου.

20. Ἡ στενὴ αὐτὴ πλευρὰ ἦτο τοποθετημένη πρὸς τὸ μεσαῖο κλίτος τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ ἡ ἑτέρα στενὴ πλευρὰ ἦτο κατὰ κανόνα ἀκόσμητη.

21. «Πέργαμος» ἐκαλεῖτο ἡ Ἀκρόπολις τῆς Τροίας, ἀκολούθως κάθε φρουρίου πόλεως, κάθε Ἀκρόπολη.

μαζί με την Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου, τὸ κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, κυρίως κατὰ τὸν 2ο αἰώνα π.Χ., ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀττάλου Β' τοῦ Φιλαδέλφου (159-138 π.Χ.), ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ λεγόμενη «κρίση τοῦ παύρου» ἐδημιούργησε στὰ ἐργαστήριά του τὴν «περγαμηνή»²².

Ἡ Πέργαμος²³ ὑπῆρξε πρωτεύουσα τοῦ Βασιλείου, τὸ ὁποῖο ὡς σύμμαχος τῆς Ρώμης ἐκυριάρχησε σὲ μεγάλο τμῆμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἔφερε στὸν φθίνοντα ἑλληνιστικὸ κόσμον μίαν νέα ἀντίληψη τῆς πολεοδομίας, μίαν αἰσθησιμὴ μεγαλοπρεπείας, ἡ ὁποία ἐπηρέασε βαθύτατα τὴ ρωμαϊκὴ τέχνη.

Ὁ Χριστιανισμός, ἡ νέα θρησκεία, ἡ ὁποία ἀπνιθύνετο ἀρχικὰ κυρίως πρὸς τοὺς καταπιεσμένους καὶ τίς κοινωνικά κατώτερες τάξεις, ἐγίνε ἐνωριτάτα γνωστὸς στὴν περιοχὴ, ὅπου περὶ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰώνα μ.Χ. ὑπάρχει ὀργανωμένη Ἐκκλησία, τελοῦσα ὑπὸ Ἐπίσκοπον, ὅπως συνάγεται ἀπὸ αὐτὴν τὴν Καινὴ Διαθήκη, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται καὶ τὸ ἑξῆς: «Καὶ τῷ ἀγγέλῳ τῆς ἐν Περγάμῳ ἐκκλησίας γράφον...»²⁴.

Ἡ Πέργαμος ἀπέβη μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου σπουδαῖο χριστιανικὸ κέντρο. Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ (4ος-6ος αἰώνας μ.Χ.) ἀνεγείρονται σὲ αὐτὴν χριστιανικοὶ ναοὶ ἡ μετατρέπονται ἀρχαῖοι ναοὶ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων σὲ χριστιανικοὺς.

2. Βασιλικὴ Α (Ἀσκληπιείου)

Ἡ Πέργαμος, σπουδαῖο θρησκευτικὸ, πνευματικὸ καὶ πολιτιστικὸ κέντρο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὑπῆρξε ὀνομαστὴ σὲ ὁλόκληρη τὴ Μεσόγειο, μεταξὺ ἄλλων καὶ γιὰ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ὁ Ἀσκληπιὸς ἦτο κατ' ἄλλους μὲν ἑξανθρωπισθεὶς θεὸς ἢ ἡμίθεος, κατ' ἄλλους δὲ θεοποιηθεὶς ἄνθρωπος. Ἱερὰ αὐτοῦ, τὰ περίφημα «Ἀσκληπιεία», ὑπῆρχαν σὲ πολλὰ μέρη τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τὰ ὁποῖα ἐπεσκέπτοντο πολυάριθμοι πιστοί, προκειμένον νὰ ἀποκτήσουν τὴν ὑγίαν των ἢ νὰ εὐχαριστήσουν τὸν θεὸ γιὰ ἤδη ἐπιτευχθεῖσες ἰάσεις.

22. Ὁ πάπυρος ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα πάρα πολὺ διαδεδομένος ὡς γραφικὴ ὕλη καὶ τὸ μονοπώλιο εἶχε ἡ Αἴγυπτος. Ἡ περγαμηνὴ κατασκευάζεται ἀπὸ δέρμα ζώου, συνήθως ἀπὸ πρόβατο ἢ αἶγα. Ἡ καλλίτερης ποιότητος περγαμηνὴ κατασκευάζεται ἀπὸ δέρμα νεογέννητου ζώου ἢ ἀκόμη καὶ ζώου, προτοῦ αὐτὸ ἀκόμη γεννηθεῖ, ἐπειδὴ εἶναι πάρα πολὺ λεπτή. Ἡ περγαμηνὴ ὡς γραφικὴ ὕλη ἦτο ἀνθεκτικότερη, ἀλλὰ καὶ κατὰ πολὺ ἀκριβότερη τοῦ παπύρου.

23. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 711-712.

24. *Ἀποκάλυψις* 2, 12.

Κατὰ τὸν 5ο αἰώνα μ.Χ. στὴ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀνιέρθη μία χριστιανικὴ βασιλικὴ (βασιλικὴ Α')²⁵. Πρόκειται γιὰ τρικλίτη, ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ ἀπλοῦ ἐλληνοιστικοῦ τύπου²⁶. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτά, τὸ μεσαῖο κλίτος ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μία μεγάλη, ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς. Τὰ πλάγια κλίτη ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως, τετράστω αἶθριο²⁷.

Στὸ μέσον περιῖπου τῆς βορείας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ αἵθριου ἦτο προσρητημένο τετραγώνον κατόψεως πρόσκτισμα, τὸ ὁποῖο ἀπετέλει τὸ Βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς²⁸. Σὲ αὐτὸ ἐλάμβανε χώρα ἡ τελετὴ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος²⁹, ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ ἡ κατήχησις τῶν ὑποψηφίων διὰ τὸ βάπτισμα. Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος (βάθους 1,12 μ.), ἡ ὁποία εἶχε σχῆμα σταυροῦ. Στὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας ὑπῆρχαν βαθμίδες, οἱ ὁποῖες ἐχρησίμευαν διὰ τὴν κάθοδο καὶ ἀνοδο τῶν βαπτιζομένων. Τὸ δάπεδο τοῦ βαπτιστηρίου ἐκαλύπτετο μὲ ψηφιδωτά. Ἐτερο πρόσκτισμα ἦτο προσκεκολλημένο στὸ μέσον περιῖπου τῆς βορείας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς. Ἡ βασιλικὴ μετὰ τοῦ αἵθριου καὶ τῶν περὶ αὐτὴν προσκτισμάτων περιεβάλλοντο ἀπὸ μία εὐρύχωρη αὐλὴ, ἡ ὁποία ἐπροστατεύετο ἀπὸ τοῖχο³⁰.

25. Χριστιανικὲς βασιλικὲς στὴ θέση Ἀσκληπιείων ἀνιέρθησαν καὶ σὲ ἄλλα μέρη. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς παραδείγματα: α) Ἐπίδανρος, πεντάκλιτη βασιλική, β) Λεβὴν Κρήτης (σημερινὸς Λέντας), τρικλίτη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου κ.λπ.

26. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σσ. 277-278, εἰκ. 155 (κάτοψη). J. Strzygowski, *Kleinasien ...*, σ. 46, εἰκ. 30 (κάτοψη). V. Schultze, *Altchristliche Städte ...*, τόμ. II, σ. 41, εἰκ. 13 (κάτοψη).

27. Ἀ. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ...*, τόμ. Α', σ. 100, πίν. Α, 6. Ch. Delvoye, *Βυζαντινὴ Τέχνη*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1975, σ. 45.

28. S. Ristow, «Frühchristliche Baptisterien», *Jahrbuch für Antike und Christentum* 27 (Münster/Wstf. 1998), σ. 243 (ἀριθμὸς μνημείου 648).

29. Ἱ. Βολάντζης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1976, σ. 3 κέ.

30. Ἐπίσης τὰ ἀρχαῖα Ἱερά τῶν προχριστιανικῶν χρόνων περιεβάλλοντο συνήθως ἀπὸ μεγάλες καὶ εὐρύχωρες αὐλές, στοὺς χώρους τῶν ὁποίων συνεκεντρώνοντο οἱ πιστοὶ κατὰ τὶς μεγάλες πανηγύρεις καὶ κατὰ τὴν τέλεσις τῶν θυσιῶν καὶ γενικό-τερα τῆς λατρείας, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο σὲ αὐτά. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται κατὰ κανόνα καὶ

3. Βασιλική Β (Ιερὸν Σαράπιδος - Ἰσιδος - Ἀρποκράτους)

Βορειοδυτικά τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ τῆς Περγάμου κεῖται τεραστίων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ ἐρειπωμένο, ἐκπλήσσει τὸν ἐπισκέπτη μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὸν ὄγκο αὐτοῦ. Εἶναι γνωστὸ ὡς «ἐρυθρὸ οἰκοδόμημα» ἢ «ἐρυθρὰ αὐλή» (Kizil Avlu), ἐπεὶδὴ εἶναι κτισμένο ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ ὀπτοπλίνθους. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων αὐτοῦ ἔφεραν ἀρχικά ὀρθομαρμάρωση, ἡ ὁποία ὁμως δὲν διατηρεῖται. Πρόκειται γιὰ τὸ μεγαλύτερο οἰκοδόμημα τῆς ἀρχαίας Περγάμου, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ Ἱερὸ, ἀφιερωμένο στὶς αἰγυπτιακὲς θεότητες Σάραπι, Ἰσιδα καὶ Ἀρποκράτη. Ὁρισμένα τμήματα τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ διατηροῦνται σὲ μεγάλο ὕψος (19 μ. περίπου)³¹. Τὸ κυρίως οἰκοδόμημα ἀποτελεῖται ἀπὸ μία μεγάλων διαστάσεων αἴθουσα, ἡ ὁποία ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (διαστάσεων 60 x 26 μ. περίπου). Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἀνηγέρθη πιθανῶς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμαίου Αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ (117-135 μ.Χ.).

Μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν περιοχὴ καὶ κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ., ὁ κεντρικὸς πυρήνας τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ μετεσκευάσθη σὲ χριστιανικὴ βασιλικὴ καὶ ἀφιερώθη στὸν Ἅγιο Ἰωάννη. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος ἔβαινε ἀπὸ δυσμὰς πρὸς ἀνατολὰς (106°) καὶ ἐνεφάνιζε ἀπόκλιση 16° πρὸς τὰ νοτιοανατολικά. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Οἱ κιονοστοιχίες ἔβαιναν ἐπάνω σὲ κτιστοὺς στυλοβάτες, οἱ ὁποῖοι διατηροῦνται κατὰ χώραν. Οἱ κίονες ἦσαν κυλινδρικοί, ἀρράβδωτοι ἀπὸ ἐρυθρὸ ἢ φαιόχρωμο γράνιτη, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηροῦνται μέχρι σήμερα στὸν χώρο τοῦ μνημείου. Τὸ μεσαῖο κλίτος τῆς βασιλικῆς ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μία μεγάλη, ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς. Τὰ πλάγια κλίτη ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καὶ ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθεῖες πλευρές. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Στὸν χώρῳ τῆς βασιλικῆς ἀνευρέθη μία μονολιθικὴ, μαρμαρίνη κολυμβήθρα, ἡ ὁποία ἔχει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ ἐξωτερικά, ἐνῶ ἐσωτερικά

στὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές, καθὼς καὶ σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς, ἰδιαίτερα δὲ στὶς Μονές. Ἀπὸ μεγάλες αὐλὲς περιβάλλονται καὶ τὰ μουσουλμανικὰ Τεμένη, τὰ ὁποῖα καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἐδέχθησαν ἑμμεσες ἢ ἄμεσες ἐπιδράσεις, τόσο ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ναοὺς τῶν προχριστιανικῶν χρόνων, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές.

31. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 714-715, 719-720.

έχει κυλινδρικό σχήμα (διάμετρος 0,70 και βάθος 0,20 μ.). Πρόκειται για την κολυμβήθρα του βαπτίσματος, η οποία έκειτο στο μέσον του φωτιστηρίου. Η κολυμβήθρα αρχικά είχε μεγαλύτερο βάθος, όμως λόγω των φθορών αυτής δεν διετήρησε το αρχικό αυτής βάθος.

Μετά τις αραβικές επιδρομές του 716-717 μ.Χ. η βασιλική αυτή ανακαινίσθηκε και το δάπεδό της υπερυψώθηκε.

III. ΣΜΥΡΝΗ (IZMIR)

Νότια της Περγάμου και σε απόσταση 103 χλμ. από αυτήν, ανατολικά της νήσου Χίου και στο βάθος φυσικού ὄρμου, κείται η Σμύρνη (εἰκ. 1-4). Βόρεια του σημερινού κέντρου της Σμύρνης και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου από αυτό, στη θέση «Bayraklı», σε μικρή χερσόνησο και επάνω σε χαμηλό ὑψωμα, ιδρύθηκε ένας οικισμός στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. Κατά τον 10ο αιώνα π.Χ. την περιοχή αποίκισαν Αιολείς, οι οποίοι προήρχοντο από τη Λέσβο και άλλα νησιά του Αιγαίου Πελάγους και η πόλη ἐγνώρισε μεγάλη ἀκμή³². Ὅσον ἀφορᾷ στὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως ὑπάρχουν πολλές ἐκδοχές, ἡ πιθανότερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες φαίνεται νὰ εἶναι ἐκείνη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ὄνομα «Σμύρνη» προήλθε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σὲ αὐτὴν ἐφύοντο καὶ ἐξακολοθοῦν νὰ φύονται πολλὰ ἄγρια σέλινα (*Arīum graveolens*)³³, τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται «Σμύρνιον».

Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος (356-323 π.Χ.) προέτρεψε τὸν Στρατηγὸ Λυσίμαχο νὰ ἱδρῦσει μίαν νέα πόλη στὶς πλαγιές τοῦ ὄρους «Πάγος»³⁴, ὅπου ὑπῆρχε μία Ἀκρόπολη (σημερινὸ Kadifekale)³⁵. Μὲ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀρχίζει μία νέα ἐποχὴ ἀκμῆς καὶ εὐημερίας γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως τῆς Σμύρνης.

4. Ἀκρόπολη (Kadifekale)

Νότια τοῦ κέντρου τῆς σημερινῆς Σμύρνης εὐρίσκεται ὑψωμα (ὑψόμετρο 150 μ. περίπου), τὸ ὁποῖο δεσπόζει στὴν περιοχή. Ὁ ἐπισκέπτης ἀτενίζει ἀπὸ αὐτὸ ὁλόκληρη τὴ Σμύρνη (εἰκ. 1) καὶ στρέφει τὸ βλέμμα του μέχρι τὴ Δύση,

32. Στὸ ἴδιο, σσ. 777-792.

33. G. Cheers, *Botanica*, Κολωνία 1998, σσ. 100-101.

34. Ἡ ἀρχικὴ ἔννοια τῆς λέξεως «πάγος» εἶναι «βράχος». Πρβ. «Ἄρειος πάγος» στὴν Ἀθήνα, ἥτο «ὁ εἰς τὰς Ἀρὰς Νύμφας ἀφιερωμένος βράχος». Τὸ ὑψωμα αὐτὸ δεσπόζει καὶ σήμερα σὲ ὁλόκληρη τὴ Σμύρνη καὶ τὴ γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχή.

35. Ἡ ὀνομασία εἶναι τουρκικὴ καὶ σημαίνει «τὸ φρούριο τοῦ καντηφέ».

δπου άπλώνεται τὸ Αἰγαῖο Πέλαγος μὲ τὰ καταγάλανα νερά του. Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ ὕψωμα σώζονται λείψανα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ὀχύρωση, τὴ βυζαντινὴ καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων.

Σήμερα διατηροῦνται ἐκτεταμένα λείψανα τοῦ φρουρίου τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (εἰκ. 6, 7) μὲ τμήματα τοῦ τείχους σωζόμενα στὸ ἀρχικὸ αὐτῶν ὕψος, μία πύλη (εἰκ. 5), ἐσωτερικὲς κλίμακες ἀνόδου στὸν περιῶρομο τῶν τειχῶν κ.λπ. Ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ περίπου στὸ κέντρον αὐτοῦ διατηροῦνται ἐκτεταμένες ὑπόγειες ὕδατοδεξαμενές, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλων διαστάσεων ὀρθογωνίου κατόψεως χώρους, οἱ ὁποῖοι καλύπτονται μὲ κτιστές, ἡμικυλινδρικές ὀροφές. Ἐσωτερικὰ οἱ δεξαμενές αὐτές φέρουν ἐπίχρισμα ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κουρασάνι). Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτές πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ τὰ προχριστιανικὰ χρόνια, ἄλλες ἀπὸ τοὺς μέσους καὶ νεωτέρους χρόνους, εἶναι δὲ βέβαιο ὅτι σχεδὸν ὅλες ἐκρησιμοποιοῦντο μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια.

Στὸν χώρο τοῦ φρουρίου διατηροῦνται μεταξὺ ἄλλων καὶ μαριμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη διαφόρων ἐποχῶν, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

5. Ἀρχαία Ἀγορά

Στὸ κέντρον περίπου τῆς σημερινῆς πόλεως τῆς Σμύρνης, βορειοδυτικὰ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτήν, ἐπίσης σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παραλία, σὲ ἐκτεταμένη, ἐπίπεδη περιοχὴ, κεῖνται τὰ ἐντυπωσιακὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς πόλεως (εἰκ. 8, 9, 10). Πρόκειται γιὰ μεγάλων διαστάσεων καὶ ὀρθογωνίου κατόψεως χώρο, ὁ ὁποῖος περιβάλλεται στὶς τέσσερις πλευρὲς αὐτοῦ ἀπὸ διάφορα δημόσια οἰκοδομήματα, στoές, Ἱερά, ὑπόγειες δεξαμενές, σύστημα ὑδρεύσεως, ἀποχετεύσεως κ.λπ.

Ἡ Ἀγορὰ ἔχει κατὰ τὸ μεγαλύτερο αὐτῆς μέρος ἀνασκαφεὶ καὶ ἀποτελεῖ ὀργανωμένο, ἐπισκέψιμο ἀρχαιολογικὸν χώρο, στὸν ὁποῖο ἐπίσης ἔχουν συγκεντρωθεῖ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα τόσο ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Σμύρνης, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ. Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάονται καὶ ὀρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἐπόμενα:

- α) Βάσεις κιόνων ἄνευ πλίνθου.
- β) Βάσεις κιόνων μετὰ πλίνθου.
- γ) Κορμοὶ κυλινδρικών, ἀρραβδῶτων κιόνων ἀπὸ μάρμαρο ἢ γρανίτη.
- δ) Κορινθιάζοντα κιονόκρανα μὲ φύλλα πριονωτῆς ἀκανθας.
- ε) Ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος.

στ) Θωράκιο από λευκόχρωμο, λεπτόκοκκο μάρμαρο (διαστάσεων 1,00 x 0,80 μ.). Τοῦτο φέρει ἐπὶ τῆς κυρίας αὐτοῦ ὄψεως ἀνάγλυφο ἀνισοσκελῆ σταυρό, οἱ κεραίες τοῦ ὁποίου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα. Στὸ ἄνω ἄκρο αὐτοῦ ὑπάρχει ταινία, ἐντὸς τῆς ὁποίας διατηροῦνται λείψανα μεγαλογραμμάτης ἐγγράφακτης ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

[... ΥΠΕ]Ρ ΕΥΧΗΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΤΕΚΝΟΝ ΕΠΟΙΗΣΕΝ

Πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ 5ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ τέμπλο παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, πιθανῶς βασιλικῆς, τῆς Σμύρνης ἢ τῆς γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχῆς.

6. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Βορειοδυτικὰ τῆς Ἀκροπόλεως, νοτιοανατολικά τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς Σμύρνης, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παραλία καὶ πάνω σὲ μικρὴ, φυσικὴ ἔξαρση τοῦ ἐδάφους, ὑψώνεται τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σμύρνης (εἰκ. 11), στὸ ὁποῖο φυλάσσονται σπουδαῖα εὐρήματα, προερχόμενα ἀπὸ ἀνασκαφές ποὺ ἔλαβαν χώραν ἐντὸς τῆς πόλεως ἢ γύρω ἀπὸ αὐτήν.

Στὴν αὐλὴ τοῦ Μουσείου κεῖται μεγάλος ἀριθμὸς ἀγαλμάτων, ἀναγλύφων, ἐπιγραφῶν (ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀρχαίων ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν), ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν διαφόρων ἐποχῶν, σαρκοφάγοι κ.λπ. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ ὀρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἥτοι:

α) Βάσεις κιόνων.

β) Κορμοὶ κυλινδρικῶν, ἀρραβδῶτων κιόνων.

γ) Κορινθιάζοντα κιονόκρανα μὲ φύλλα ἄκανθας.

δ) Ἰωνικά κιονόκρανα μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος καὶ ἀνάγλυφους σταυροὺς στὶς στενές αὐτῶν πλευρές, οἱ κεραίες τῶν ὁποίων εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα.

ε) Δύο μαρμάρινοι πυρῆνες ἀπὸ χαμηλοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ἄμβωνες, μετὰ συμφυῶν κλιμάκων (εἰκ. 12). Στὶς πλευρές των διατηρεῖται ἀνάγλυφος διάκοσμος ἀποτελούμενος ἀπὸ ἀχιβάδες, καθῶς καὶ ἀπὸ βλαστὸ κληματίδας, μὲ φύλλα ἁμπέλων καὶ σταφυλές. Οἱ ἄμβωνες αὐτοὶ παρουνιάζουν μεγάλη ὁμοιότητα μὲ παλαιοχριστιανικοὺς ἄμβωνες, οἱ ὁποῖοι φυλάσσονται στὸ Κάστρο τῆς Νερατζιάς τῆς νήσου Κῶ καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ.

Στὶς Συλλογές τοῦ Μουσείου, οἱ ὁποῖες εἶναι πλουσιότατες, περιλαμβάνονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς ἀντικείμενα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ τῶν μέσων χρόνων:

α) Χάλκινοι σταυροί, οί όποιοί άνηρτῶντο από τόν τράχηλο και έφέροντο ως φυλακτά από τούς πιστούς.

β) Χάλκινοι σταυροί εύλογίας.

γ) Μικρός σταυρός από έλεφαντοστούν.

δ) Τρία χάλκινα θυμιατήρια. Αυτά φέρουν ήμισφαιρική κάψα, ή όποία είναι άνηρτημένη από τρεις, επίσης χάλκινες, άλυσίδες μικρού μήκους.

ε) Πήλινοι λύχνοι με σταυρούς τών παλαιοχριστιανικών χρόνων.

στ) Πήλινα πινάκια, τά όποία φέρουν εγχάρακτο διάκοσμο και έφνάλωση, προέρχονται πιθανώς από ναύαγια και είναι δυνατόν νά χρονολογηθούν στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα μ.Χ.³⁶.

7. Γκιουλ Μπαζέ (*Gül Bahçe*), βασιλική

Στά περιχώρα της Σμύρνης και στην περιοχή Γκιουλ Μπαζέ, τουρκική όνομασία, ή όποία σημαίνει «ό κήπος με τά ρόδα», κείται τά λείψανα μιάς παλαιοχριστιανικής βασιλικής μετά προσκτισμάτων³⁷. Τό κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει όρθογωνίου σχήματος κάτοψη και έχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες, έκαστη από πέντε κίονες άποτελουμένη, σε τρία κλίτη. Από αυτά τό μεσαίο ήτο ευρύτερο τών πλαγίων και έπερατοϋτο σε μία μεγάλη, ήμικυκλική άψίδα προς άνατολάς, ή όποία έγγράφεται έντός όρθογωνίου, σύμφωνα με συριακά πρότυπα. Τά πλάγια κλίτη της βασιλικής έπερατοϋντο προς άνατολάς σε εύθειες πλευρές. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος όρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας, οί δύο στενές πλευρές του όποίου (νότια και βόρεια) έπερατοϋντο σε ήμικυκλικές άψίδες. Δυτικά του νάρθηκα ήτο προσηρτημένο τρίστωο αίθριο.

Έκατέρωθεν της βασιλικής έκείντο διάφορα προσκτίσματα, μεταξύ τών όποιών συμπεριλαμβάνεται και τό συγκρότημα του Βαπτιστηρίου³⁸. Ειδικότερα στη βορειοδυτική γωνία της βασιλικής ήτο προσηρτημένο τό βαπτιστήριο. Τοϋτο άποτελείτο από έναν εύρύχωρο «έξώτερον» ή «προαύλιον οϊκον του βαπτίσματος», κείμενο προς δυσμάς και από τόν «έσώτερον οϊκον του βαπτίσματος» ή τό φωτιστήριο, τό όποιο έκείτο άνατολικά του πρώτου.

36. Παρόμοια βυζαντινά πινάκια φυλάσσονται στο Μουσείο, τό όποιο εύρίσκειται έντός του μεσαιωνικού φρουρίου της Άλικαρνασσού, καθώς επίσης και στο Μουσείο της νήσου Μεγίστης (Καστελλόριζου) και προέρχονται από ναύαγια.

37. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Άρχαιολογία*, σσ. 278-279, εικ. 156 (κάτοψη βασιλικής). J. Strzygowski, *Kleinasien ...*, σ. 49, εικ. 35 (κάτοψη).

38. A. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens*. Plans, notices et bibliographie, Παρίσι 1962, σ. 115. S. Ristow, «Frühchristliche Baptisterien», σ. 246 (αριθμός μνημείου 664).

Τὸ φωτιστήριον ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη καὶ ἐκαλύπτετο πιθανῶς μὲ κτιστό, χαμηλό, τυφλό, ἡμισφαιρικό τροῦλλο ἢ ξύλινη πυραμιδοειδὴ ὀροφὴ καὶ κεραμίδια³⁹. Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος (βάθους 1 μ.). Αὐτὴ ἦτο κτιστὴ καὶ οἱ ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων αὐτῆς ἐκαλύπτοντο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν (ὀρθομαρμάρωση).

Γύρω ἀπὸ τὸν τετράγωνο πυρήνα τοῦ φωτιστηρίου ὑπῆρχαν ὀρθογωνίου σχήματος διαμερίσματα, ὅπως παρατηρεῖται καὶ στὸ φωτιστήριον τοῦ βαπτιστηρίου, ποὺ κεῖται βορειοανατολικά τῶν δύο βασιλικῶν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στὴν παραλία τῆς Κεφάλου, τῆς νήσου Κῶ τῆς Δωδεκανήσου⁴⁰. Ὁ πῆριξ τοῦ κυρίως φωτιστηρίου δημιουργοῦμενος αὐτὸς διάδρομος, ἅψ' ἐνὸς μὲν συμβάλλει στὸ νὰ ἐξαιρεται τὸ φωτιστήριον, ἅψ' ἑτέρου δὲ ἐχρησίμευε γιὰ νὰ διέρχεται ἡ ἐπίσημη πομπή, ἡ ὁποία ἐλάμβανε χώραν ἀμέσως μετὰ τὴν τελετὴ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν, οἱ νεοφῶτιστοι «*λειτουργοῦντες καὶ λαμπραδηφοροῦντες*», ἥτοι φέροντες ἀναμμένες λαμπάδας μετέβαιναν ἀπὸ τὸ φωτιστήριον στὸν κυρίως ναό, ὅπου ἐλάμβανε χώραν ἡ τέλεσις τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ οἱ νεόφυτοι μετεῖχαν γιὰ πρώτη φορὰ τῆς Θείας Λειτουργίας μέχρι τοῦ πέρατος αὐτῆς καὶ μετελάμβαναν τῶν Ἀρχράντων Μυστηρίων. Ἡ βασιλικὴ μετὰ τοῦ παρ' αὐτὴν βαπτιστηρίου χρονολογῶνται στὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ.

IV. ΕΦΕΣΟΣ (EFES - SELÇUK)

Ἡ Ἐφεσος⁴¹ κεῖται στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, περὶ τὰ 70 χλμ. νότια τῆς Σμύρνης, στίς ἐκβολὲς τοῦ ποταμοῦ Καῦστρου (σήμερα Κιουτσούκ Μεντερές Σου) καὶ βόρεια τῆς νήσου Σάμου. Ἡ ὀνομασία αὐτῆς σχε-

39. Κατὰ κανόνα φωτιστήρια, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζουν τετραγώνου σχήματος κάτοψη, καλύπτονται μὲ ἡμισφαιρικό τροῦλλο. Πρβ. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια ...*, σσ. 115-126. Ὑποστηρίζεται ὁμως ὑπὸ ὀρισμένων ἐρευνητῶν ὅτι σὲ ἄλλες περιπτώσεις, βαπτιστήρια, τῶν ὁποίων τὸ φωτιστήριον ἔφερε τετραγώνου σχήματος κάτοψη, πιθανόν νὰ ἐκαλύπτοντο μὲ ξύλινη, πυραμιδοειδὴ ἢ τετρακλινὴ στέγη καὶ κεραμίδια. Πρβ. Δ. Πάλλας, «Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανεῖου ἐν Κορίνθῳ», *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* τοῦ ἔτους 1976, τεῦχος Α', 1978, σσ. 163-174.

40. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια ...*, σσ. 118-119.

41. Ἰ. Βολανάκης, «Χριστιανικὴ Ἐφεσος», *Διεθνὲς Συμπόσιον Ἐκατὸ χρόνια αὐστριακῶν ἐρευνῶν στὴν Ἐφεσο, 1985-1995*, Βιέννη 12-18 Νοεμβρίου 1995, *Θεολογία* 70/Β-Γ (1999), σσ. 436-482.

τίζεται πιθανότατα πρὸς τὴ λατινικὴ λέξη «*Aprassa*», ἡ ὁποία σημαίνει «μέλισσα». Εἶναι δὲ ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ μέλισσα ἀπεικονίζετο τόσον ἐπὶ νομισμάτων τῆς Ἑφέσου, ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος Ἑφεσίας.

Κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ἡ Ἑφεσος ἦτο κέντρον τῆς Ἰωνίας, ἡ ὁποία τὸ ἔτος 133 π.Χ. ὑπῆχθη στὴ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία τῆς Ἀσίας. Σπουδαῖο ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἑφεσίας, τὸ γνωστὸ «Ἀρτεμίσιον», ἓνα ἀπὸ τὰ ἑπτὰ θαῦματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἡ ἑλληνορρωμαϊκὴ Ἑφεσος ἔκειτο μετὰξὺ τοῦ ὑψώματος *Panayir Dağı* (ὑψόμετρο 155 μ., ἀρχαῖο «Πῖον») καὶ τοῦ *Bülbul Dağı*. Σύμφωνα μετὰ ἀρχαία παράδοση ἡ Ἑφεσος ἰδρύθηκε ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου οἰκιστοῦ Ἀνδρόκλου (εἰκ. 17-22).

Ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὴν περιοχὴ⁴². Ἦδη στὰ τέλη τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ. ὑπάρχει στὴν Ἑφεσο ὁργανωμένη χριστιανικὴ Ἐκκλησία, τελοῦσα ὑπὸ ἓναν Ἐπίσκοπο: «*Τῷ ἀγγέλῳ τῆς ἐν Ἑφέσῳ ἐκκλησίας γράψον*»⁴³. Μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν περιοχὴ καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἰδρύθησαν χριστιανικοὶ ναοὶ στὴν Ἑφεσο ἢ μετετράπησαν ἀρχαῖα ἱερὰ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων σὲ χριστιανικοὺς ναοὺς, ὅπως συνέβη καὶ σὲ ἄλλες περιοχὰς τοῦ γνωστοῦ τότε κόσμου. Μετὰξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἑξῆς:

8. Βασιλικὴ Παναγίας

Βορειοδυτικὰ τοῦ μεγάλου ἀρχαίου Θεάτρου τῆς Ἑφέσου (εἰκ. 13, 14, 15), βόρεια τῆς Ἀρχαδιανῆς ὁδοῦ (εἰκ. 16), ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ Θέατρο πρὸς τὸν λιμένα καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτόν, ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ Ὀλυμπεῖον. Στὴ νότια πλευρὰ τῆς αὐλῆς τοῦ Ὀλυμπείου ἔκειτο μεγάλων διαστάσεων στοά, ἡ ὁποία ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῆς «Μουσεῖον». Πρόκειται γιὰ πολὺν μεγάλων διαστάσεων, ὀρθογωνίου κατόψεως οἰκοδόμημα (διαστάσεων 260 x 30 μ. περίπου).

Περί τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ. ἡ στοὰ αὐτὴ μετεσκευάσθη σὲ χριστιανικὸ ναὸ (εἰκ. 23), τιμῶμενο στὸ ὄνομα τῆς Παναγίας⁴⁴. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἔφερε σὲ κάτοψη τὸ σχῆμα τρικλίτου βασιλικῆς μετὰ προσκτισμάτων. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας καὶ δυτικότερα τρίστωο αἶθριο.

42. Πρὸς Ἑφεσίους 1, 1 κέ.

43. Ἀποκάλυψς 2, 1 κέ.

44. Ἰ. Βολανάκης, «Χριστιανικὴ Ἑφεσος», σσ. 30-32.

Στὸ μέσον περίπου τῆς βορείας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ αἰθρίου ἦτο προσκεκολλημένο τὸ Βαπτιστήριον⁴⁵ (εἰκ. 24). Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν «ἐξώτερον» ἢ «προαύλιον οἶκον τοῦ βαπτίσματος», τὸν «ἐσώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος» ἢ «φωτιστήριον» καὶ τὸ «χρυσιμάριον» (Consignatorium). Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος, τὰ λείψανα τῆς ὁποίας διατηροῦνται κατὰ χώραν (εἰκ. 25). Αὕτη ἀποτελεῖται ἀπὸ κυλινδρικό πυρῆνα (ἐσωτερικὲς διαστάσεις: διάμετρος 2,20, σωζόμενο βάθος 1,10, ἀρχικὸ βάθος 1,50 μ.)⁴⁶.

Στῇ βασιλικῇ τῆς Παναγίας συνῆλθε τὸ ἔτος 431 μ.Χ. ἡ Γ' ἐν Ἐφέσῳ Οἰκουμενικῇ Σύνοδος, ἡ ὁποία ἐδογμάτισε ὅτι ἡ Παρθένος Μαρία εἶναι «Θεοτόκος».

Ἀνατολικά τῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίας καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν κεῖνται τὰ ἑρείπια ἐνὸς μεγάλων διαστάσεων οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος, τὸ ὁποῖον ἀνασκάπτεται. Τοῦτο θεωρεῖται ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν του ὡς τὸ Ἐπισκοπεῖον τῆς Ἐφέσου.

9. Βασιλικὴ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου

Βορειοανατολικά τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἐφέσου καὶ σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου ἀπὸ τὸ κέντρον αὐτῆς, βορειοανατολικά τοῦ Ἀρτεμείου καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό, βόρεια τοῦ Selçuk⁴⁷ καὶ σὲ ἀπόσταση 200 μ. περίπου ἀπὸ τὸ κέντρον αὐτοῦ, ἐπάνω σὲ ἓνα ὕψωμα⁴⁸, κεῖνται τὰ ἑρείπια τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου⁴⁹ (εἰκ. 26, 27, 28). Σύμφωνα μὲ ἀρχαία παράδοση, στὴ θέσι αὕτη ἔκειτο ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου

45. J. Volanakis, «Die Baptisterien von Ephesos und die Spendung der Taufe in frühchristlicher Zeit», *100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos, Akten des Symposiums Wien 1995*, Textband, Wien 1999, σσ. 351-353.

46. Ἰ. Βολανάκης, «Χριστιανικὴ Ἐφεσος», σ. 31.

47. Ἡ σημερινὴ ὀνομασία τοῦ οικισμού «Selçuk» ἀποτελεῖ προφανῶς παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος «Ayasoluk», ἥτοι «Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος» ἢ ἐπὶ τὸ συντομότερον «Ἁγιος Θεολόγος».

48. Βόρεια τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὕψους, διατηρεῖται μέχρι σήμερα σὲ καλὴ σχετικὰ κατάστασι μεσαιωνικὸ φρουρίον, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐλέγχεται ὁλόκληρὴ ἡ περιοχὴ. Τοῦτο ἦτο σὲ χρῆσι μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια, ἂν καὶ φαίνεται νὰ ἔχει ἰδρυθεῖ στὰ λείψανα παλαιότερου φρουρίου.

49. Γ. Σωτηρίου, «Ἀνασκαφαὶ τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* (1929), σσ. 89-228.

Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ὁ ὁποῖος ἐπέρασε τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του στὴν Ἐφεσο, ὅπου σὲ βαθὺ γῆρας ἀπέθανε καὶ ἐτάφη. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ. ἰδρύθηκε ἐπάνω ἀπὸ ὑπογείους χώρους, φερομένους ὡς τοῦ τόπου τῆς ταφῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τετραγώνου κατόψεως οἰκοδόμημα (διαστάσεων 18 x 18 μ.), καλούμενο «Μνήμη», ἥτοι μνημεῖο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

Περὶ τὸ ἔτος 400 μ.Χ. ἀνηγέρθη στὴν ἴδια θέσῃ μία βασιλική, ἔχουσα σὲ κάτοψη τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565 μ.Χ.) ἀνηγέρθη στὴν ἴδια θέσῃ ἐτέρα βασιλική, μήκους 130 καὶ πλάτους 65 μ., σὲ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ. Τὸ σταυροειδὲς μεσαῖο κλίτος αὐτῆς ἐκαλύπτετο μὲ ἔξι κτιστοὺς, ἡμισφαιρικοὺς τρούλλους. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως εὐρύχωρος νάρθηκας. Δυτικὰ τοῦ νάρθηκα ἦτο προσκεκολλημένο τετράστω αἶθριο (διαστάσεων 47 x 34 μ.)⁵⁰.

Βόρεια τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ τοῦ ναοῦ ἦτο προσκεκολλημένο τὸ συγκρότημα τοῦ Βαπτιστηρίου⁵¹, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖτο ἀπὸ τὸν «προαῖλιον» ἢ «ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος», «τὸν ἐσώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος» ἢ «φωτιστήριον» καὶ τὸ χρισμάριον. Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος (εἰκ. 29).

Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀπετέλει ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα χριστιανικὰ προσκυνήματα καὶ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα τὴν ἐπεσκέπτοντο πλῆθος χριστιανῶν. Αὐτὴ ἀργότερα ἐρειπώθηκε καὶ ἐγκαταλείφθηκε. Ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Ἀγγ. Σωτηρίου (1880-1965), κατὰ τὰ ἔτη 1921-1922, ἀνεκάλυψε δι' ἀνασκαφῶν τὸ μνημεῖο καὶ τὸ ἐρευνῆσε ἐν μέρει. Ἀργότερα τὴν ἀνασκαφὴ, μελέτη, συντήρηση καὶ δημοσίευση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου συνέχισαν ἐρευνητὲς τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρύματος καὶ οἱ ἐργασίαι συνεχίζονται μέχρι σήμερα καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Τουρκίας.

10. Οἰκία τῆς Παναγίας (Meryemana Evi)

Νότια τῆς πόλεως τῆς Ἐφeso καὶ σὲ ἀπόσταση 7 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτήν, ἐπὶ τῶν δυτικῶν παρειῶν τοῦ ὑψώματος Aladağ κεῖται μικρὸ χριστιανικὸ ναῦδριο, κτισμένο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ (εἰκ. 30, 31). Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθο-

50. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σσ. 361-364, εἰκ. 227 (κάτοψη). Ἰ. Βολανάκης «Χριστιανικὴ Ἐφεσος», σσ. 33-37.

51. J. Volanakis, «Die Baptisterien von Ephesos ...», σσ. 350-351.

γωνίου σχήματος κάτοψη και καλύπτεται ἐν μέρει μὲ τρούλλο και ἐν μέρει μὲ κτιστὴ ἡμικυλινδρική ὀροφή⁵². Τὸ ναῦδριο αὐτὸ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα μ.Χ. και ἔχει ἰδρυθεῖ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίου οἰκοδομήματος, προερχομένου ἴσως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ. Σύμφωνα μὲ ὑπάρχουσα παράδοση τῶν Λαζαριστῶν Μοναχῶν τῆς Σμύρνης, μοναχικοῦ Τάγματος τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ὁμως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιότερη τοῦ 19ου αἰῶνα μ.Χ., τὸ ναῦδριο αὐτὸ ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευε ὡς κατοικία τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ ἐπιγείου βίου Αὐτῆς, ὅταν ἦλθε και ἔμεινε στὴν Ἑφεσο, πλησίον τοῦ ἡγαπημένου μαθητοῦ τοῦ Κυρίου, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου και Εὐαγγελιστοῦ.

Ὁ χώρος αὐτός, κατάφυτος ἀπὸ κυπαρίσσια, πεῦκα και ἐλαιόδενδρα, ἀποτελεῖ προσκύνημα διαχριστιανικὸ και διαθρησκευτικὸ. Σὲ αὐτὸ ἐρχονται Χριστιανοὶ διαφόρων ὁμολογιῶν (Ὁρθόδοξοι, Ρωμαιοκαθολικοὶ, Εὐαγγελικοὶ) και πιστοὶ δύο ἀκόμη μεγάλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, ἥτοι Ἑβραῖοι και Μουσουλμάνοι. Γιά ὅλους αὐτοὺς ὁ χώρος εἶναι ἱερὸς και ἀπολαμβάνει μεγάλου σεβασμοῦ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς.

11. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

Στὸ κέντρον τοῦ Selçuk κεῖται τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἑφέσου, στὸ ὁποῖο φυλάσσονται τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀρχαίας Ἑφέσου, καθὼς και ἐκεῖνα τῶν γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχῶν. Στους χώρους τοῦ Μουσείου εὐρίσκονται και ὁρισμένα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς Ἑφέσου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται:

α) *Θωράκιο ἄμβωνα μὲ παράσταση τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ*. Στὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἐκτίθεται τμήμα θωρακίου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, προερχόμενο ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἄμβωνα (ἀριθμὸς εὐρετηρίου 739). Τοῦτο κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφο διάκοσμο, ἀποτελούμενο ἀπὸ βλαστὸ κισσοῦ, ἐνῶ στὸ κέντρον παρίσταται ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ⁵³ (εἰκ. 32).

Εἰδικότερα ὁ Ἀβραάμ εἰκονίζεται ὁλόσωμος, ὄρθιος, στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ. Φορεῖ ποδὴρη χιτῶνα και ἱμάτιο. Μὲ τὸ ἀριστερὸ του χερὶ κρατεῖ τὰ μαλλιά τῆς κεφαλῆς τοῦ υἱοῦ του Ἰσαάκ, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ, τὸ ὁποῖο ἔχει ὑψωμένο, φέρει γυμνὴ μάχαιρα και εἶναι ἑτοιμος νὰ θυσιάσει τὸν Ἰσαάκ. Ὁ Ἰσαάκ παρίσταται ὡς μικρὸ παιδίον γονυκλινὴς ἐπά-

52. Ἰ. Βολανάκης, «Χριστιανικὴ Ἑφεσος», σσ. 40-41.

53. *Γένεσις* ΚΒ', 1-19.

νω σὲ τετραγώνου σχήματος βωμό, μὲ σκυμμένο τὸ κεφάλι σὲ ἔνδειξη ὑποταγῆς, ἔτοιμος νὰ θυσιασθεῖ ἀπὸ τὸν γέροντα πατέρα του. Κάτω καὶ δεξιὰ εἰκονίζεται ἓνα δεμάτι ξύλα, τὰ ὁποῖα θὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὸ ἄναμμα τῆς φωτιᾶς, προκειμένου νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ θυσία. Ἐνῶ καὶ ἀριστερὰ προβάλλει ἀπὸ τὰ νέφη «ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ τοῦ Κυρίου», σὲ ἔνδειξη ὅτι πάντα, ὅσα λαμβάνουν χώραν, γίνονται σύμφωνα μὲ τὸ θεῖον θέλημα.

Πρόκειται γιὰ ἔργο ἀρίστης ποιότητος τῶν μέσων τοῦ βου αἰῶνα μ.Χ. καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄμβωνα, ὁ ὁποῖος ἴστατο στὸ κέντρον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

β) *Σαρκοφάγος Ἐλπιδιανοῦ οἰκοδόμου*. Στὴν ἐξωτερικὴ αὐλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Ἐφέσου καὶ ἀριστερὰ, ὡς πρὸς τὸν εἰσερχόμενο, ἔχει τοποθετηθεῖ μία μαρμαρίνη μονολιθικὴ σαρκοφάγος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν κυρία σαρκοφάγο καὶ ἀπὸ ἀμφικλινεῖς ἢ σμαρωτὸ κάλυμμα, τὰ ἅκρα τοῦ ὁποίου περατοῦνται σὲ ἀετωματικὲς ἐπιστέψεις.

Στὴν κυρία ὀψὲς τοῦ κάτω τμήματος τῆς σαρκοφάγου ὑπάρχει ἀνάγλυφος διάκοσμος, ἀποτελούμενος ἀπὸ βουκράνια καὶ γιργλάντες. Στὴν κυρία ὀψὲς τοῦ καλύμματος αὐτῆς καὶ στὸ κέντρον αὐτοῦ ὑπάρχει Χριστόγραμμα μὲ σταυρὸ, ἐκατέρωθεν τῶν ὁποίων εὐρίσκονται τὰ ἀποκαλυπτικὰ γράμματα: Α - Ω⁵⁴. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ Χριστογράμματος ὑπάρχει ἐγχάρακτη δίστιχη, μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΑΥΤΗ Η ΟΡΟΣ ΕΛΠΙΔΙΑΝΟΥ

ΟΙΚΟΔΟΜΟΥ

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ θανόντος, ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ: «οἰκοδόμος». Ὑπὸ τὸ «οἰκοδόμος» θὰ πρέπει πιθανῶς νὰ ἐννοήσουμε «ἀρχιτέκτον». Πιθανῶς ἡ σαρκοφάγος αὕτη προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ ἐχρησιμοποιήθηκε τὸ δεῦτερον κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα μ.Χ., πρὸς ταφὴν τοῦ Ἐλπιδιανοῦ.

γ) *Κολυμβήθρα βαπτίσματος*. Στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἐφέσου ἔνα-πόκειται μία μαρμαρίνη μονολιθικὴ κολυμβήθρα, ἡ ὁποία εὐρέθηκε στὸ Kusadasi καὶ μετεφέρθηκε στὸ Μουσεῖο πρὸς φύλαξιν⁵⁵. Ἡ κολυμβήθρα αὕτη ἔκειτο προφανῶς στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου παλαιοχριστιανικοῦ βαπτιστηρίου. Στὸ χεῖλος τῆς κολυμβήθρας διατηρεῖται ἐγχάρακτη μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

54. Ἀποκάλυψς 1, 8.

55. S. Ristow, «Frühchristliche Baptisterien», σ. 248 (ἀριθμὸς μνημείου 677).

+ ΥΠΕΡ ΕΥΧΗC ΟΥ ΟΙΔΕΝ Ο Θ(ΕΟ)C ΤΟ ΟΝΟΜΑ

Πρόκειται προφανώς για άφιρωματική επιγραφή εκείνου, ο οποίος προσέφερε τα χρήματα για την κατασκευή της κολυμβήθρας. Έντυπωσιάζει ή χριστιανική ταπεινοφροσύνη του χορηγού, όμως δεν μας βοηθάει καθόλου και έτσι στερούμεθα περισσότερων στοιχείων, αναφορικά με τους χορηγούς και τις χορηγίες κατά την παλαιοχριστιανική εποχή⁵⁶.

V. ΚΟΥΣΑΝΤΑΣΙ (ΚΥΣΑΔΑΣΙ)

Νοτιοδυτικά της Έφεσου και σε απόσταση 20 χλμ. περίπου από αυτήν, απέχοντι από τη νήσο Σάμιο και επί των ακτών του Αιγαίου Πελάγους, κείται το Κουσάντασι, σπουδαίο σήμερα τουριστικό θέρετρο, το οποίο επισκέπτονται χιλιάδες ξένων ετησίως. Η ονομασία «Κουσάντασι» σημαίνει «νήσος των πουλιών» και προέρχεται από το όνομα μικρᾶς νησίδας, ή οποία κείται μπροστά από τον οικισμό. Τα τελευταία χρόνια και ύστερα από επίχωση του θαλασσίου τμήματος του χωρίζοντος την ξηρά από τη νησίδα αυτή και την κατασκευή άμαξιτου δρόμου, η νησίδα μετεβλήθη στην πραγματικότητα σε χερσόνησο, την όποιαν επισκέπτεται μεγάλος αριθμός τουριστών.

Ο σημερινός οικισμός, ο οποίος τα τελευταία χρόνια έχει μεγάλως επεκταθεί και έχει μεταβληθεί σε ολόκληρη πόλη, κείται στη θέση μιάς αρχαίας πόλεως, την όποιαν όρισμένοι έρευνητές ταυτίζουν με την αρχαίαν «Νεάπολιν». Επί της βυζαντινῆς εποχῆς ή πόλη ήτο γνωστή με το όνομα «Ώνια». Οί Βενετοί και οί Γενουάτες την αποκαλοῦσαν «Scala puona», που στην πραγματικότητα αποτελεί μετάφραση στά λατινικά της αρχαίας αὐτῆς ονομασίας, ἥτοι τῆς Νεαπόλεως.

56. Στο βορειοδυτικό άκρο τῆς νήσου Ρόδου και σε απόσταση 80 χλμ. περίπου από την πόλη τῆς Ρόδου εὐρίσκεται ὁ οἰκισμὸς «Μεσαναγρός», στὸ κέντρον τοῦ ὁποίου ἔχει ἀνασκαφῆ μία παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ἐμφανίζει τουλάχιστον δύο οἰκοδομικὰς περιόδους. Μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς Β και κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, ἀνηγέρθη στὸν χώρῳ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς Β ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὁ ὁποῖος διατηρεῖται σὲ καλὴ κατὰστασι μέχρι σήμερα. Ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως και στὸ δυτικὸ αὐτοῦ τμήμα διατηρεῖται μία μαρμαρίνη, μονολιθικὴ κολυμβήθρα, ἡ ὁποία φέρει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ. Στὸ χεῖλος αὐτῆς ὑπάρχει ἐγχάρακτη, μεγαλογράμματι ἐπιγραφὴ:

+ ΥΠΕΡΙ ΕΥΧΙC ΚΕ CΩΤΗΡΙΑC + ΩΝ ΥΔΕΝ Ο ΘΕΟC ΤΑ ΟΝΟ + ΜΑΤΑ

Ἄ. Ὁρλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* (=ABME) 6 (1948), σ. 39, εἰκ. 33.

12. Δημοτικό Πάρκο, Ὑπαίθρια Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ

Στὸ κέντρον τῆς σημερινῆς πόλεως καὶ ἐπὶ τῆς παραλίας κεῖται τὸ Δημοτικό Πάρκο, στὸ ὁποῖο ὑπάρχει μία ὑπαίθρια Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ, περιλαμβάνουσα μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀρχιτεκτονικά μὲλη παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων, προερχόμενα ἀπὸ χριστιανικοὺς ναοὺς κειμένους στὸ Κουσάντασι ἢ στίς γύρω ἀπὸ αὐτὸ περιοχές. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἐπόμενα ἀρχιτεκτονικά μὲλη:

- α) Βάσεις κιόνων ἄνευ πλίνθου.
- β) Βάσεις κιόνων μετὰ πλίνθου, κοσμούμενες μὲ ἀναγλύφους σταυροῦς καὶ Χριστόγραμμα.
- γ) Κορμοὶ κυλινδρικῶν ἀρραβδῶτων κιόνων.
- δ) Ἰωνικὸ κιονόκρανο μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος, τὸ ὁποῖον φέρει στῆ μία στενὴ πλευρὰ αὐτοῦ ἀνάγλυφο σταυρό, οἱ κεραῖες τοῦ ὁποίου εἶναι πεπλατυσμένες στὰ ἄκρα αὐτῶν.
- ε) Κορινθιάζοντα κιονόκρανα μετὰ φύλλων ἄκανθας.
- στ) Κολουροπυραμοειδῆ κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφο ψαθωτὸ διάκοσμο.
- ζ) Διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι παρῶν.
- η) Θωράκια παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνα, φέροντα ἀνάγλυφο διάκοσμο.
- θ) Τμήμα κοσμήτου, προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη βυζαντινοῦ τέμπλου (11ος-12ος αἰώνας μ.Χ.).

Σημειωτέον ὅτι τετράφυλλη μαρμαρίνη κολυμβήθρα, ἡ ὁποία ἀπεκαλύφθη στὸ Κουσάντασι καὶ περὶ τῆς ὁποίας ἔγινε ἥδη λόγος, φυλάσσεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἐφέσου.

13. Νῆσος τῶν πουλιῶν, μεσαιωνικὸ φρούριο

Ἐπάνω στῇ «νῆσον τῶν πουλιῶν» ὑπάρχει φρούριο, τὸ ὁποῖο ἀνηγέρθη κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (πιθανῶς κατὰ τὸν 14ο-15ο αἰώνα μ.Χ.) καὶ τὸ ὁποῖο διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Αὐτὸ φαίνεται νὰ ἦτο σὲ χρῆση μέχρι πρὶν λίγες δεκαετίες ἀπὸ σήμερα καὶ τοῦτο, διότι δι' αὐτοῦ ἐλέγχεται ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ. Στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τῆς νησίδας αὐτῆς κεῖται λακοειδὲς τάφος εὐσεβοῦς Μουσουλμάνου⁵⁷, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑψώνονται κυπαρίσσια⁵⁸, ἐλαοδένδρα, δάφνες, μία τερέμινθος ἢ τερέβινθος (κοινῶς

57. Οἱ Μουσουλμάνοι ἔχουν καὶ αὐτοὶ τὰ ἱερὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα τιμοῦν, ὅπως οἱ Χριστιανοὶ τοὺς Ἁγίους τῶν.

58. Τὰ κυπαρίσσια ἥδη ἀπὸ τὴ Μινωικὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους φυτεύονται συνήθως γύρω ἀπὸ ἱεροὺς χώρους καὶ κοιμητήρια.

ντραμιθιά ή γραμιθιά) και άλλα. Στον τάφο αυτόν ασκείται μέχρι σήμερα και από παλαιότερα έντονη λαϊκή λατρεία. Πλήθος κόσμος επισκέπτεται τον χώρο, ο οποίος θεωρείται υπό των Μουσουλμάνων ιερός, γονατίζει πρό του τάφου, ανάβει κεριά, προσφέρει νομίσματα και κρεμιά στα κλαδιά των παρακειμένων δένδρων μικρές ταινίες από ύφασμα, κάνοντας σχετική εὐχή. Ἡ λαϊκή αὐτή λατρεία ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ μουσουλμανικοῦ καὶ χριστιανικοῦ κόσμου⁵⁹. Σὲ αὐτὴν παρατηροῦνται ἀρχαῖοτατοι λατρευτικοὶ χειρισμοί, καθὼς καὶ ἐπιβιώσεις δεινρολατρείας⁶⁰.

14. Παμουτζάκ (Pamucak), βυζαντινὸς οἰκισμὸς - βασιλική

Βόρεια τοῦ Κουσάντασι καὶ μετὰ αὐτοῦ καὶ τῆς παραλίας Παμουτζάκ, παρὰ τῇ θάλασσᾳ, ἀπεκαλύφθησαν μισοβυθισμένα τὰ ἐρείπια μιᾶς βυζαντινῆς βασιλικῆς τοῦ 13ου αἰῶνα μ.Χ., καθὼς καὶ λείψανα τείχους καὶ οἰκοδομημάτων τῶν βυζαντινῶν ἐπίσης χρόνων⁶¹. Ἡ περιοχὴ ταυτίζεται μὲ τὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλεως «Φύγελα» ἢ «Πύγελα», στὴν ὁποία, σύμφωνα μὲ τὸν Στράβωνα (63 π.Χ.-21 μ.Χ.), ὑπῆρχε ναὸς ἀφιερωμένος στὴν Ἀρτέμιδα Μουνιχία: «Εἶτα Πύγελα πολίχνην, ἱερὸν ἔχον Ἀρτέμιδος Μουνιχίας»⁶².

Στὴ θέση αὐτὴ συνεκέντρωσε ὁ στρατηγὸς τοῦ Βυζαντίου καὶ μετέπειτα αὐτοκράτορας Νικηφόρος Φωκᾶς (963-969 μ.Χ.) τὶς δυνάμεις του, τὸ ἔτος 961 μ.Χ., μὲ τὶς ὁποῖες ἐξεστράτευσε ἐναντίον τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης, οἱ ὁποῖοι εἶχαν καταλάβει τὴ μεγαλὴνησο κατὰ τὰ ἔτη 824-828 μ.Χ. καὶ τὴν κατεῖχαν ἕως τὸ 961 μ.Χ. Ὁ Νικηφόρος κατῴρθησε νὰ ἀπελευθερώσει τὴν Κρήτη ἀπὸ τοὺς Ἀράβες καὶ νὰ τὴν ἐπανεντάξει στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Ὁ Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ὁ Νίκων, ὁ ἐπικληθεὶς «Μετανοεῖτε», ἐργάσθηκαν δραστήρια γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης στὸν Χριστιανισμό καὶ τὴν παλινὸρθωσιν καὶ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης.

59. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς παραδείγματα: α) Κύπρος, Πάφος, Κατακόμβη τῆς Ἁγίας Σολομωνῆς, β) Κύπρος, Καλοπαναγιώτης.

60. Ἱερὰ δένδρα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀντικείμενο εἰδικῆς τιμῆς καὶ σεβασμοῦ καὶ στὰ ὁποῖα λαμβάνουν χώραν λατρευτικοὶ χειρισμοί, ἀπαντοῦν σὲ πολλὰ μέρη τῆς Κρήτης, τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τῆς Ἑλλάδος γενικότερα. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: α) Κρήτη, Γόρτυνα, ἀειθαλὴς πλάτανος, β) Κρήτη, Μονὴ Παναγίας Παληανῆς, ἱερὴ μυρτιά, γ) Ὁ Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Χιλανδαρίου, ἱερὴ κληματίδα φρυμμένη ἀπὸ τὸν τάφον τοῦ κτήτορα κ.λπ.

61. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 466.

62. Στράβων, XIV, 639.

15. Ἐσλάν Μπουρνού (*Aslan Burnu*), βασιλική

Στὴν περιοχή «Ἐσλάν Μπουρνού»⁶³, ἡ ὁποία βρίσκεται παρὰ τὸ Κουσάντασι, ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τὰ δάπεδα τῆς ὁποίας ἐκαλύπτοντο μὲ πολύχρωμα ψηφιδωτά. Παρὰ τῆ βασιλικῆς ἐκεῖνο τὸ Βαπτιστήριον, ἡ κολυμβήθρα τοῦ ὁποίου ἔχει μορφὴ ἐξωτερικὰ σταυροσχημὴ καὶ ἐσωτερικὰ ἐλλειψοειδῆ⁶⁴. Ἡ κολυμβήθρα αὕτη εἶναι μονολιθικὴ (βάθους 0,98 μ.) καὶ στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ χειλούς της ὑπάρχουν ἰσάριθμοι σταυροί. Ἡ βασιλικὴ ἰδρύθηκε κατὰ τὸν 5ο αἰώνα μ.Χ. Σὺγχρονα πρὸς τὴ βασιλικὴ εἶναι τὸ βαπτιστήριον καὶ τὰ λοιπὰ παρακείμενα προσκτίσματα⁶⁵.

VI. ΤΡΑΛΛΕΙΣ (AYDIN)

Ἀνατολικά τῆς Ἐφέσου καὶ σὲ ἀπόσταση 51 χλμ. ἀπὸ αὐτήν, στὴν εὐρύχωρη καὶ εὐφορὴ κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Μαιάνδρου (τουρκικὰ «Büyük Menderes») καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία συνδέει τὴν Ἐφεσον μὲ τὴ Λαοδίκεια τῆς Φρυγίας, κεῖται σήμερὰ ἡ πόλις «Aydin», λέξις τουρκικὴ, ἡ ὁποία σημαίνει «αὐγή».

Τὸ Ἀιδινίον, ὅπως εἶναι γνωστὴ ἡ πόλις στὰ ἑλληνικά, κεῖται στὴν περιοχή, ὅπου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εὕρισκετο ἡ πόλις Τράλλεις⁶⁶. Εἰδικότερα, ἡ πόλις τῶν Τράλλων ἐκεῖνο βορειοανατολικὰ τῆς σημερινῆς πόλεως τοῦ Ἀιδινίου, ἐπάνω σὲ ἓνα πλάτωμα, τὸ ὁποῖο φέρει τὴν ὀνομασίαν «Güzel Hisar», ἥτοι Ὡραῖος Πύργος. Τὰ ἀρχαῖα ἐρεῖπια δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακά⁶⁷ καὶ ἡ περιοχή δὲν ἔχει συστηματικῶς ἐρευνηθεῖ ἢ ἀνασκαφεῖ μέχρι σήμερὰ.

Ὅπως πιστεύεται, οἱ Τράλλεις ἰδρύθησαν ἀπὸ Ἀργεῖους ἀποίκους. Ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα π.Χ. ἕως τὸ ἔτος 334 π.Χ. ἡ πόλις ἐτέλει ὑπὸ τὴν περσικὴ κυριαρχίαν, ὁπότε ὑπετάγη στὸν Μέγα Ἀλέξανδρον. Ἡ πόλις ἀνῆκε στὸν

63. Ἡ ὀνομασία «Ἀ[ρ]σλάν Μπουρνού» σημαίνει «τὸ ἀκρωτήριο τοῦ λέοντα». Πρβ. τὴν ὀνομασίαν «Λέντας», τῆς ἀρχαίας κρητικῆς πόλεως «Λεβήνος», κειμένης ἐπὶ τῶν νοτίων ἀκτῶν τῆς νήσου Κρήτης. Ὁ «Λέντας» ὀνομάσθηκε ἔτσι ἀπὸ τὴ μορφὴ ὑψώματος, κειμένου παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ λιμένος αὐτοῦ, ἡ ὁποία ὁμοιάζει μὲ λέοντα. Ἀπὸ τὸ «Λέντας» προήλθε τὸ «Λέντας».

64. Πρβ. Ἰ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια ...*, σσ. 113-114, πίν. VIII, δ.

65. S. Ristow, «Frühchristliche Baptisterien», σ. 242 (ἀριθμὸς μνημείου 647).

66. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 245-248.

67. J. Freely, *Türkei ...*, σ. 268.

Λυσίμαχο, όταν περί τὸ 260 π.Χ. τὴν κατέλαβε ὁ Σέλευκος ὁ Α', ὁ ὁποῖος τὴν ὠνόμασε «Σελεύκεια τοῦ Μαιάνδρου». Οἱ Τράλλεις ἐνσωματώνονται τὸ ἔτος 190 π.Χ. στοὺς Βασιλείου τῆς Περγᾶμου. Τὸ ἔτος 129 π.Χ. ἡ πόλις τῶν Τράλλεων κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων. Τὸ 27 π.Χ. οἱ Τράλλεις κατεστράφησαν ἀπὸ ἰσχυρὸ σεισμό, ὁ ὁποῖος ἐπληξε τὴν περιοχὴ. Ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας Ὁκταβιανὸς Αὐγουστος ἀνοικοδόμησε τὴν πόλιν, γι' αὐτὸ καὶ ὠνομάσθηκε πρὸς τιμὴν του «Καيسάρεια».

Ἀπὸ τίς Τράλλεις κατήγοντο πολλὲς καὶ μεγάλες προσωπικότητες, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ μαθηματικὸς καὶ ἀρχιτέκτονας Ἀνθέμιος ὁ Τραλλιανὸς (6ος αἰώνας μ.Χ.), ὁ ὁποῖος μαζί μὲ τὸν Ἰσίδωρον τὸν Μιλήσιο ἀνήγειραν τὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως (532-537 μ.Χ.). Ἀπὸ τίς Τράλλεις κατήγοντο ἐπίσης οἱ ἐπόμενοι τρεῖς, ἀδελφοὶ τοῦ Ἀνθεμίου: α) Ὁ ἱατρὸς Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανός, ὁ περισσότερον φημισμένος ἱατρὸς τῶν συγχρόνων αὐτοῦ, β) ὁ νομομαθὴς Ὁλύμπιος ὁ Τραλλιανός καὶ γ) ὁ διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς Μηνόδωρος ὁ Τραλλιανός.

16. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη

Στὴν περιοχὴ τῶν Τράλλεων διατηροῦνται διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται βάσεις κιόνων, κορμοὶ κυλινδρικών ἀρραβδῶτων κιόνων, κιονόκρανα κ.λπ. Ἀπὸ αὐτὰ εἰκάζεται ἡ ὑπαρξὴ χριστιανικοῦ ναοῦ ἢ ναῶν στὴν περιοχὴ. Σημειωτέον ὅτι ὑφίστατο καὶ Ἐπισκοπὴ Τράλλεων, ἃρα θὰ ὑπῆρχε ὅπωςδήποτε χριστιανικὸς ναός, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ ἀπετέλει τὸν καθεδρικό ναὸ τῶν Τράλλεων.

VII. ΝΥΣΣΑ (NISA)

Ἀνατολικά τῶν Τράλλεων καὶ σὲ ἀπόσταση 32 χλμ. ἀπὸ αὐτές, ἀριστερὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Τράλλεων-Λαοδικείας τῆς Φρυγίας καὶ σὲ μία κατάφυτη περιοχὴ, εὐρίσκονται τὰ εἱρεῖπια τῆς ἀρχαίας Νύσσης⁶⁸.

Ἡ Νύσσα ἰδρύθηκε πιθανῶς στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰώνα π.Χ. ἀπὸ τὸν Σελευκίδην βασιλεῖα Ἀντίοχο Γ' τὸν Σωτήρα (325-261 π.Χ.) καὶ ὤφειλε τὸν πλοῦτο καὶ τὴν εὐημερίαν της στοὺς Ἱερὸ τοῦ Πλούτωνος, τὸ ὁποῖο ἔκειτο σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν καὶ στὴ σημερινὴ θέσιν «Ἀχάρακα» (Aḡarakā). Τὰ περισσότερα μνημεῖα τῆς Νύσσης προέρχονται ἀπὸ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρό-

68. Ἀγγ. Κιντὴ, *Τουρκία*, σσ. 677-680.

νους, εποχή κατά την οποία η Νύσσα γνώρισε και τη μεγαλύτερη αὐτῆς ἀκμή. Σὲ μία πολὺ ρομαντικὴ τοποθεσία εὐρίσκονται τὰ περιβαλλόμενα ἀπὸ πλούσια, ἄγρια βλάστηση ἀρχαία λείψανα, κείμενα στὶς δύο πλευρὲς μιᾶς βαθιάς χαράδρας, ἡ ὁποία σχηματίζεται στὶς πλαγιὲς τοῦ ὄρους «Μεσογή».

Ὁ ἀρχαῖος γεωγράφος Στράβων⁶⁹, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ β' μισό τοῦ 1ου αἰώνα π.Χ. ἔζησε στὴ Νύσσα ὡς φοιτητής, χαρακτηρίζει τὴν πόλη ὡς «διπλή», χωρισμένη ἀπὸ τὰ ὕδατα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χειμῶνα καὶ τῆς ἀνοιξιᾶς ῥέουν μέσῳ ἐνὸς φυσικοῦ ἀνοίγματος βράχων, προερχόμενα ἀπὸ τὸ ὄρος «Μεσογή». Ὁ Στράβων περιγράφει τρεῖς κατασκευές, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἰδρυθεῖ παρὰ τὴ χαράδρα ἢ πάνω ἀπὸ αὐτήν, ἦτοι: μία γέφυρα, ἓνα μικρὸ ἀρδευτικὸ αὐλάκι στὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ καὶ τὸ Ἀμφιθέατρο, ἓνα θαυραλέο ἔργο, τὸ ὁποῖο ἐξετείνετο ὑπεράνω τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ καὶ συνδέει τὶς δύο πλευρὲς τῆς πόλεως τῆς Νύσσης μεταξὺ τῶν. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα διατηροῦνται μέχρι σήμερα μόνον λείψανα⁷⁰.

Στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Νύσσης ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ ἕως σήμερα τὰ ἑξῆς μνημεῖα: α) τὸ Θέατρο, β) μία ρωμαϊκὴ γέφυρα, γ) ὑπόγεια αὐλάκα ὑδρεύσεως, δ) ἡ Βιβλιοθήκη, ε) τὸ Γυμνάσιον, στ) ἡ Ἀγορά, ζ) τὸ Γεροντικόν, η) τὸ Ἀμφιθέατρο, θ) ἡ Νεκρόπολη, ι) δύο χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ ἄλλα⁷¹.

Ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὴν περιοχὴ. Κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἀνεγείρονται στὴ Νύσσα χριστιανικοὶ ναοί, τὰ λείψανα δύο ἐκ τῶν ὁποίων διατηροῦνται μέχρι σήμερα.

17. Ὁκταγωνικὸς ναὸς

Στὴ Νύσσα, ἡ ὁποία ἦτο ἔδρα Ἐπισκόπου, ἐχρημάτισε Ἐπίσκοπος ὁ Γρηγόριος Νύσσης (335-394 μ.Χ.)⁷², ἀδελφὸς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἦτο μεγάλης μορφώσεως ἄνδρας, πολυγραφώτατος, ἀλλὰ καὶ ἄνθρωπος τῆς δράσεως. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 379-394 μ.Χ. ἰδρυσε ἓναν ὀκταγωνικοῦ σχήματος ναό, ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστὸς σὲ ἡμᾶς μόνον ἀπὸ φιλολογικὰς πηγὰς καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο χριστιανικὸ μνημεῖο, τὸ ὁποῖο ἐστεγάζετο μὲ κτιστὸ ἡμισφαίρειο

69. Ὁ Στράβων γεννήθηκε στὴν Ἀμάσεια τοῦ Πόντου περὶ τὸ 63 π.Χ. καὶ ἀπέβισε μετὰ τὸ ἔτος 21 μ.Χ.

70. J. Freely, *Türkei* ..., σσ. 269-270.

71. Στὸ ἴδιο, σ. 269 (τοπογραφικὸ διάγραμμα).

72. B. Altaner - A. Stuiber, *Patrologie*, σσ. 303-308.

τρούλλο. Ὁ ναὸς αὐτός, γνωστός ὡς «τὸ ὀκτάγωνον τῆς Νύσσης», περιγράφεται λεπτομερῶς ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Νύσσης σὲ Ἐπιστολὴ αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον, Ἐπίσκοπο Ἰκονίου⁷³ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (σημερινὴ Κορυα). Στὴν Ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἀναφέρονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐπόμενα:

«Σταυρός ἐστὶ τοῦ εὐκτηρίου τὸ σχῆμα, τέτταρσιν, ὡς εἰκός, οἴκοις ἀπανταχόθεν ἀναπληρούμενος ... Ἀλλ' ἐγκείται τῷ σταυρῷ κύκλος ὁκτὼ γωνίαις διειλημμένος. Κύκλον δὲ διὰ τὸ περιφερέες ὠνόμασα τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα, ὥστε τὰς δύο τοῦ ὀκταγώνου πλευρὰς τὰς ἐκ διαμέτρου ἀλλήλαις ἀντικειμένας, δι' ἀψίδων τοῖς τετραγῶν παρακειμένοις οἴκοις τὸν ἐν τῷ μέσῳ συνάπτειν κύκλον» ... τὸ δὲ ἅπ' ἐκείνου (τοῦ ὀκταγώνου) οἶκον στρόβιλος ἔσται κωνοειδής, τῆς εἰλήσεως τὸ σχῆμα τοῦ ὀρόφου ἐκ πλατέος εἰς ὅξιν σφήνα καταληγούσης»⁷⁴.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ τρούλλου τοῦ ὀκταγώνου αὐτοῦ ἐγινε μὲ ὀπτοπλίνθους (τοῦβλα), ὄχι μὲ χρῆσιν ξυλοτύπων, κατὰ τὸ κρατοῦν στὴ Ρώμῃ σύστημα, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ ἀρχαία ἀνατολικὴ μέθοδο, καλουμένη «ἀνεπίσκευον εἰλησιν»⁷⁵. Ἑρευνητὲς ἐπεχείρησαν, στηριζόμενοι στὴν ἀνωτέρω περιγραφή, νὰ ἀναπαραστήσουν τὸ ὀκτάγωνο τῆς Νύσσης⁷⁶.

VIII. ΛΑΟΔΙΚΕΙΑ ΦΡΥΓΙΑΣ (DENIZLI)

Βόρεια τῆς σημερινῆς πόλεως τῆς Τουρκίας «Denizli» καὶ σὲ ἀπόσταση 5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, νότια τῆς Ἱερσάπολεως τῆς Φρυγίας (σημερινοῦ Pamukkale) καὶ σὲ ἀπόσταση 9 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, ἀριστερὰ τοῦ δρόμου Ντενιζλί-Παμουκκαλέ, στὸ ὕψος τοῦ οἰκισμοῦ Κορουσοῦκ (Korusuk) καὶ σὲ ἀπόσταση 1,5 χλμ. ἀπὸ αὐτόν, ἐπάνω σὲ χαμηλοὺς γηλόφους (ὕψόμετρο 120 μ. περίπου), μὲ φαιόχρωμο ἀργιλλῶδες καὶ πάρα πολὺ εὐφορο ἔδαφος, κεῖνται τὰ εἱρεῖπια τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Λαοδικείας τῆς Φρυγίας ἢ τοῦ Λύκου, τὰ ὁποῖα εἶναι διεσπαρμένα σὲ μεγάλῃ ἔκτασι καὶ ἐντυπωσιάζουν τὸν σημερινὸν ἐπισκέπτη μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὸν πλοῦτον των⁷⁷. Τὰ μνη-

73. Γρηγόριος Νύσσης, «Ἐπιστολὴ ΚΕ', Πρὸς Ἀμφιλόχιον (Ἰκονίου)», PG 46, σσ. 1093-1100. Πρβ. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σσ. 74-77.

74. Γρηγόριος Νύσσης, «Ἐπιστολὴ ΚΕ', Πρὸς Ἀμφιλόχιον ...», σσ. 1096 Α-Β.

75. Στὸ ἴδιο, σσ. 1097 Β.

76. J. Strzygowski, *Kleinasien* ..., σσ. 74-77, εἰκ. 62 (ἀναπαραστάσι κατόψεως τοῦ μνημείου).

77. Γ. Λαμπάκης, *Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως*, σσ. 415-439.

μεία αυτά μέχρι σήμερα έχουν ελάχιστα μελετηθεί και δεν έχουν συστηματικώς ανασκαφεί, πλην ενός μικροτάτου τμήματος. Ὁ ἐρειπιώνας τῆς ἀρχαίας Λαοδικείας δὲν εἶναι περιφραγμένος, οὔτε συστηματικὰ ὁργανωμένος ὡς ἀρχαιολογικὸς χώρος. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγροκτήματα τῆς περιοχῆς καλλιεργοῦνται σήμερα καὶ σπείρονται κυρίως μὲ δημητριακὰ (σιτάρι, κριθάρι, βρώμη), καθὼς καὶ μὲ ζωοτροφές. Ἡ περιοχὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γεωργικὴ τῆς ἐκμετάλλευση, ἀποτελεῖ καὶ πλούσιο βοσκότοπο, ὅπου βόσκουν πολυάριθμα αἰγοπρόβατα.

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1960-1970 μία ἀποστολὴ ἀπὸ τὴς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, ὡς ἐπληροφόρηθι ὁ γράφων, ἦλθε στὴ Λαοδικεῖα τῆς Φρυγίας, ὅπου ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτει μικρὸ τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλεως. Εἰδικότερα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μεγάλο θέατρο (εἰκ. 33, 34), ἀπεκαλύφθη τμήμα τῆς κεντρικῆς λεωφόρου τῆς πόλεως (Decumanus Maximus) (εἰκ. 35, 36, 37). Ἡ λεωφόρος ἔχει μεγάλου πλάτους. Τὸ δόδοστρωμα καλύπτεται μὲ μεγάλου μεγέθους μαρμάρινες φαιόχρωμες πλάκες. Κάτωθεν αὐτῶν ὑπῆρχε σύστημα ὑδρεύσης καὶ ἀποχέτευσης. Ἐκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ ὑπῆρχαν περιστυλες στοές, πίσω ἀπὸ τὴς ὁποῖες ἦσαν καταστήματα, κτίρια δημόσια καὶ ἰδιωτικά καὶ ἄλλα. Ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης πολυάριθμα γλυπτὰ καὶ ἐπιγραφές στὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλῶσσα.

Ἄν καὶ ἡ πόλις δὲν ἔχει ἀνασκαφεί μέχρι σήμερα, ὅμως διακρίνονται εὐκρινῶς, ἀπὸ τὸ τεράστιο μέγεθος καὶ τὸν πλοῦτο τῶν λειψάνων τῶν, τὰ κυριότερα δημόσια οἰκοδομήματα αὐτῆς, ἦτοι: δύο θεάτρα (τὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρό), τὸ Νυμφαῖον, Ἱερὰ, ὑδατοδεξαμενές, χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ ἄλλα. Ὁλόκληρος ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος εἶναι διάσπαρτος ἀπὸ λείψανα ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κεράμους, ὄστρακα ἀγγείων πολυτελείας καὶ καθημερινῆς χρήσεως καὶ ἄλλα.

Ἡ Λαοδικεῖα τῆς Φρυγίας ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν βασιλεῖα τῆς Συρίας Ἀντίοχο Β' τὸν Θεό (286-246 π.Χ.)⁷⁸, ὁ ὁποῖος ἔδωσε σὲ αὐτὴν τὸ ὄνομα τῆς συζύγου του Λαοδικῆς. Σύμφωνα μὲ τὸν Πλίνιο τὸν Νεώτερο (61-112 μ.Χ.), ἡ Λαοδικεῖα οἰκοδομήθηκε στὴ θέση τῆς Δισπόλιδος. Ἡ εὐμάρεια τῶν κατοίκων τῆς Λαοδικείας ὠφείλετο μεταξὺ ἄλλων στὴ μεγάλη εὐφορία τοῦ ἐδάφους, στὴν ἐπὶκαιρὴ θέση τῆς πόλεως καὶ κυρίως στὴ βιομηχανία παραγωγῆς ὑφασμάτων ἀπὸ μαλλὶ προβάτων, τὰ ὁποῖα ἦσαν ὑψηλῆς ποιότητος καὶ μοναδικῆς ἀπαλότητος καὶ γι' αὐτὸ εἶχαν καταστεῖ περιζήτητα στὸν

78. Ὁ βασιλεὺς Ἀντίοχος Β' ἦτο δευτερότοκος υἱὸς τοῦ Ἀντίοχου Α' καὶ τῆς Στρατονίκης. Συνεβασίλευσε μετὰ τοῦ πατρὸς του ἀπὸ τὸ ἔτος 269 π.Χ. καὶ τὸν διέδεχθη μετὰ τὸν θάνατό του, ἐπειδὴ ὁ πρωτότοκος υἱὸς τοῦ Σέλευκος εἶχεν ἀποβῶσει.

ἀρχαίο κόσμο⁷⁹. Κατά τὸ ἔτος 188 π.Χ. ἡ Λαοδικεῖα ἀνῆκε στὸ Βασίλειο τῆς Περγᾶμου καὶ τὸ ἔτος 129 π.Χ. ὑπῆχθη στὴ ρωμαϊκὴ Ἐπαρχία τῆς Ἀσίας. Ἡ πόλη ἐγνώρισε μεγάλη ἀκμὴ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τοὺς παλαιохριστιανικοὺς χρόνους⁸⁰.

Στὴ Λαοδικεῖα τῆς Φρυγίας ὑπῆρχε μία σημαντικὴ ἐβραϊκὴ παροικία, στὴν ὁποίαν ἐκήρυξε ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν Παῦλος⁸¹. Στὴν *Πρὸς Κολοσσαεῖς* ἐπιστολὴν αὐτοῦ ἀναφέρονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐπόμενα: «Ἀσπάσασθε τοὺς ἐν Λαοδικεῖα ἀδελφοὺς καὶ Νυμφᾶν καὶ τὴν κατ' οἶκον αὐτοῦ ἐκκλησίαν. Καὶ ὅταν ἀναγνωσθῇ παρ' ὑμῖν ἡ ἐπιστολή, ποιήσατε ἵνα καὶ ἐν τῇ Λαοδικεῶν ἐκκλησίᾳ ἀναγνωσθῇ, καὶ τὴν ἐκ Λαοδικείας ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀναγῶτε»⁸². Ἀπὸ τὸ χωρίον αὐτὸ συνάγεται ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εἶχε στείλει ἐπιστολὴν του καὶ πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Λαοδικείας, ἡ ὁποία ὁμως δὲν διεσώθη. Περί τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ. ὑπάρχει στὴ Λαοδικεῖα χριστιανικὴ Ἐκκλησία καλῶς ὁργανωμένη καὶ τελοῦσα ὑπὸ ἕναν Ἐπίσκοπον, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννου, ὅπου ἀναφέρεται: «Καὶ τῷ ἀγγέλῳ τῆς ἐν Λαοδικεῖα Ἐκκλησίας γράψον»⁸³. Ὑπὸ τὸν ὄρον «ἄγγελος», ἐννοεῖται ὁ Ἐπίσκοπος τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ ἔτος 360 μ.Χ. συνῆλθε στὴν πόλη αὐτὴ μία Σύνοδος, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς «Σύνοδος τῆς Λαοδικείας»⁸⁴.

Ἡ Λαοδικεῖα ὑπῆγετο στὴ βυζαντινὴ κυριαρχία μέχρι τὸν 13ο αἰῶνα μ.Χ., ὁπότε τὴν κατέλαβαν οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὁποιοὶ τὴν ὀνόμασαν *Ladic* («Λαντίκ»), παραφθορὰ τῆς παλαιᾶς αὐτῆς ὀνομασίας. Ἀργότερα ἡ πόλη κατεστράφη καὶ ἐγκατελείφθη. Οἱ κάτοικοί της ἵδρυσαν σὲ ἀπόσταση 5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν τὸ Ντενιζλί, τὸ ὁποῖο σήμερα ἀποτελεῖ ἕναν ἀκμάζοντα οἰκισμό καὶ τὸ κέντρον τῆς περιοχῆς.

79. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 661-662.

80. V. Schultze, *Altchristliche Städte ...*, τόμ. I, σσ. 435-445.

81. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐπισκεπτόμενος περιοχές, ὅπου ὑπῆρχαν ἐβραϊκὲς παροικίες, συνήθιζε νὰ ἀπευθίνεται ἀρχικὰ πρὸς αὐτές, κηρύττοντας τὸ Εὐαγγέλιον. Κατὰ κανόνα μικρὸς ἀριθμὸς τῶν Ἑβραίων τῶν κοινοτήτων αὐτῶν τὸν ἠκολούθει, ἐνῶ ἡ πλειονότητα ἀπέριπτε τὸ κήρυγμά του. Στὴ συνέχεια, ἔχοντας κερδίσει στὴ νέα θρησκεία ὀλίγους Ἑβραίους, ἀπηυθύνετο πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς, κηρύττοντας τὴ νέα πίστι. Αὐτὸ συνέβη πολλές φορές, τόσο σὲ περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅσον καὶ σὲ περιοχὰς τοῦ λοιποῦ τότε γνωστοῦ κόσμου.

82. *Πρὸς Κολοσσαεῖς* 4, 15-16.

83. *Ἀποκάλυψις* 3, 14.

84. Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, Ἀθήνα³ 1959.

18. Βασιλική

Νοτιοδυτικά του μεγάλου αρχαίου θεάτρου της Λαοδικείας⁸⁵ και σε απόσταση 250 μ. περίπου από αυτό, στο νότιο τμήμα χαμηλού γηλόφου, σε θέση δεσπόζουσα στην περιοχή⁸⁶, εύριζονται τὰ ερείπια μιας μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικής βασιλικής (εικ. 38-39), η οποία δεν έχει μέχρι σήμερα ανασκαφεί ή άλλως ερευνηθεί και η οποία παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Διακρίνεται ευκρινέστατα το περίγραμμα της κατόψεως ολοκλήρου της βασιλικής και των περι αυτής προσκτισμάτων.

Πρόκειται για τρικλιτη, ξυλόστεγη βασιλική του άπλου έλληνιστικού τύπου. Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (έσωτερικών διαστάσεων 17 x 16,30 μ. περίπου) και έχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο περατοῦται σε μία μεγάλη άψίδα προς άνατολάς, έσωτερικά ήμικυκλική και έξωτερικά τρίπλευρη ή ήμιεξαγωνική (χορδής 6,50 μ. περίπου). Τα πλάγια κλίτη της βασιλικής (πλάτους 3,90 μ. περίπου) έπερατοῦντο προς άνατολάς σε εὔθειες πλευρές. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (έσωτερικών διαστάσεων 16,50 x 4 μ. περίπου). Δυτικά του νάρθηκα έκείτο το αΐθριο, το οποίο εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (διαστάσεων 16,50 x 12 μ. περίπου).

Έκατέρωθεν της βασιλικής έκείνο διάφορα προσκτίσματα. Ειδικότερα, νοτιοδυτικά της βασιλικής έκείτο ένα πρόσκτισμα, το οποίοιn πιθανώς άπέτέλει το Βαπτιστήριο. Το μεσαίο κλίτος της βασιλικής εκάλυπτετο με ξύλινη άμφικλινή ή σαμαρωτή στέγη και κεραμίδια, ενώ τα πλάγια κλίτη, ο νάρθηκας και οί στοές του αΐθριου εκάλυπτοντο με επικλινείς, επίσης ξύλινες όροφές και κεραμίδια (στρωτήρες και καλυπτήρες). Ο χώρος εντός και πέριξ της βασιλικής είναι διάσπαρτος από τεμάχια κεράμων της στέγης, όστρακα άγγείων καθημερινής χρήσεως, αρχιτεκτονικά μέλη, λιθοπλίνθους από τις διαλυμένες τοιχοποιίες της βασιλικής και άλλα.

85. Υπάρχουν δύο αρχαία θέατρα. Από αυτά το μεγάλο θέατρο έχει περίμετρο 250 μ. περίπου και διατηρουνται σε αυτό πενήντα σειρές κερκίδων, ενώ το μικρό θέατρο έχει περίμετρο 150 μ. και διατηρουνται σε αυτό σαρανταπέντε σειρές κερκίδων. Πρβ. Άγγ. Κιντή, *Τουρκία*, σ. 662.

86. Από το ύψωμα αυτό άρηνίζει ο έπισκέπτης την ευρύχωρη πεδιάδα, την όποια διαρρέει ο Μαϊάνδρος ποταμός, καθώς και προς τα ύψώματα της Ίεραπόλεως της Φρυγίας (σημερινό Παμουκκαλέ), με την ιδιάζουσα μορφολογία του εδάφους, η όποια έχει λευκή απόχρωση και ένεκα τούτου άνωμάσθηκε «φρούριο του βαμβακιού».

Βόρεια της βασιλικῆς αὐτῆς ἦτο προσκεκολλημένο ἕτερον, εὐρύχωρο οἰκοδόμημα, σχεδὸν τοῦ αὐτοῦ μήκους καὶ πλάτους πρὸς τὴν ἀνωτέρω βασιλική, ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ ὁποίου ἔβαινε ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάν. Ἄν καὶ δὲν διακρίνεται σαφῶς τὸ περίγραμμα τῶν τοίχων αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ δευτέρη βασιλική, ὁμοία ὡς πρὸς τὴν κάτοψη μὲ τὴν πρώτη, ἣτοι πρόκειται γιὰ μιὰ διπλὴ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική⁸⁷.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ τῆς Λαοδικείας τῆς Φρυγίας ἢ τοῦ Λύκου – πρὸς διάκριση ἀπὸ ἄλλες ἀρχαῖες πόλεις, ποὺ φέρουν ἐπίσης τὸ ὄνομα Λαοδίκεια – ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα μ.Χ., γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν λατρευτικῶν ἀναγκῶν τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς πόλεως καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς.

Ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ μέγεθος, ὁ πλοῦτος καὶ ἡ δύναμις τῆς Λαοδικείας κατὰ τὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ (4ος-6ος αἰῶνας μ.Χ.), θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σὲ αὐτὴν ὑπῆρχαν ἀκόμη πολυάριθμοι χριστιανικοὶ ναοί, οἱ ὅποιοι ἀναμένουν τοὺς ἀνασκαφεῖς, ποὺ θὰ τοὺς ἀποκαλύψουν.

Ἀπὸ ἐπισκέπτες τῆς Λαοδικείας τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα μ.Χ. ἀναφέρονται ἀκόμη ἐρεῖπια δύο χριστιανικῶν ναῶν, τῶν ἐξῆς:

α) μιᾶς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἡ ὁποία ἀνηγέρθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565 μ.Χ.). Σύμφωνα μὲ τὸν Προκόπιο Καισαρέα, ὁ Ἰουστινιανὸς «ἐν Λαοδικείᾳ, τὸν ἁγίου Ἰωάννου ἀνενέωσεν» ναὸ⁸⁸ καὶ

β) ἐνὸς ναοῦ μὲ δύο κόγχες⁸⁹.

Ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν λειψάνων, τὰ ὁποῖα διατηροῦνται στὴν περιοχὴ τῆς Λαοδικείας, ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς πόλεως αὐτὴ ἀπετέλει μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερες πόλεις τῆς περιοχῆς, οἱ κάτοικοι τῆς ὁποίας εἶχαν ἐπιτύχει ὑψηλὸ βιωτικὸν ἐπίπεδο καὶ ἀνέπτυξαν σπουδαῖο πολιτισμὸ.

87. Διπλῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἂν καὶ σπάνιες, εἶναι γνωστὲς καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχῆς. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς δύο παραδείγματα:

α) Κῶς, Κέφαλος, βασιλικῆς Ἁγίου Στεφάνου καὶ

β) Ρόδος, Μεσαναγρός, βασιλικῆς Ἁγίου Μηνᾶ.

88. Προκόπιος Καισαρέας, *Περὶ κτισμάτων*, ἔκδ. Βόννης, τόμ. III, σ. 328. Πρβ. Γ. Λαμπάκης, *Οἱ ἐπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως*, σ. 430.

89. Γ. Λαμπάκης, *Οἱ ἐπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως*, σσ. 430-432, εἰκ. 236, 238 (κάτοψη), εἰκ. 237 (ἀποψη ἐρειπίων).

IX. ΜΙΛΗΤΟΣ (MILET)

Νότια της Έφεσου και σε απόσταση 79 χλμ. από αυτήν, νότια της Πριήνης και σε απόσταση 14 χλμ. από αυτήν, βόρεια των Διδύμων και σε απόσταση 19 χλμ. από αυτά, στο δέλτα του ποταμού Μαιάνδρου έκειτο ή Μίλητος, μία από τις μεγαλύτερες και σπουδαιότερες αποικίες της Ελλάδος στη Μικρά Άσία⁹⁰. Η Μίλητος στην αρχαιότητα ήτο παράλιος πόλη και είχε τέσσερα λιμάνια, ενώ σήμερα τα ερείπια αυτής απέχουν περί τα 6 χλμ. από την παραλία, λόγω των μεγάλων επιχώσεων του Μαιάνδρου ποταμού. Σημειώτεον ότι ή Μικρά Άσία έχει πολλούς και μεγάλους ποταμούς, οι όποιοι πηγάζουν από τα κεντρικά ύψιπεδα αυτής και, αφού διασχίσουν εύφορες πεδιάδες και κοιλάδες, χύνονται στη θάλασσα, κυρίως στη Μεσόγειο Θάλασσα, αλλά και στον Εϋξεινον Πόντον ή Μαύρη Θάλασσα. Στην αρχαιότητα, στίς εκβολές των ποταμών αυτών έκειντο σπουδαίες πόλεις, με μεγάλα λιμάνια, πολλά από τα όποια επεχώσθησαν αργότερα και οι πόλεις αυτές από παράλιες έγιναν μεσόγειες, με αρνητικές συνέπειες γι' αυτές, για τό εμπόριο και για τη ζωή των κατοίκων γενικότερα.

Ο Μαιάνδρος ποταμός (τουρκικά «Büyük Menderes») πηγάζει από την κεντρική Μικρά Άσία, διασχίζει τη μεγάλη και εύφορη κοιλάδα της Λαοδικείας (σημερινού Ντενιζλί), του Ναζίλλι και του Αιδινίου, διέρχεται μεταξύ Πριήνης, Μίλητου και Διδύμων και, τέλος, χύνεται στη Μεσόγειο Θάλασσα. Έκ του ιδιάζοντος σχήματος της κοίτης του Μαιάνδρου ποταμού, ονομάζεται «μαιάνδρος» ειδικό γεωμετρικό, διακοσμητικό σύμπλεγμα, τό όποιο είναι πάρα πολύ διαδεδομένο στην τέχνη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα και τό όποιο αποτελεί μεταξύ άλλων ένα από τα χαρακτηριστικά σύμβολα της Ελλάδος και του ελληνικού πολιτισμού γενικότερα.

Παρά τό γεγονός ότι ή Έφεσος είναι σήμερα γνωστότερη και περιφημότερη, όμως ή Μίλητος, κρινόμενη ανάλογα με τη συμβολή της στην εξέλιξη του ελληνικού πολιτισμού, ήτο ή σημαντικότερη όλων των ελληνικών πόλεων της Ιωνίας. Έδώ εύριζετο ή σημαντικότερη πόλη με λιμάνια και τό πλουσιότερο εμπορικό κέντρο όλου κλήρου του Αιγαίου⁹¹. Πιθανότατα στη θέση της Μίλητου έκειτο αρχικά ή πόλη «Μιλάβανδα», ή όποια μνημονεύεται στα χεττιτικά κείμενα, κατά την 2α χιλιετία π.Χ. Κατά τόν 11ο αιώνα π.Χ. Ίωνες από την κυρίως Ελλάδα, με αρχηγόν των τόν Νηλέα⁹²,

90. J. Freely, *Türkei* ..., σσ. 234-237.

91. Στο ίδιο, σ. 235.

92. Ο Νηλέας (τέλη 2ας χιλιετίας π.Χ.) ήτο υιός του βασιλέως των Αθηνών Κόδρου.

ἐγκατεστάθησαν στὴν περιοχὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ παράδοση⁹³.

Στὴ Μίλητο ἔζησαν μεγάλες προσωπικότητες τοῦ ἀρχαίου κόσμου, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ φιλόσοφος Θαλῆς ὁ Μιλήσιος (τέλη 7ου-ἀρχὲς 6ου αἰῶνα π.Χ.), ἕνας ἐκ τῶν ἐπτὰ σοφῶν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου. Ἡ πόλη ἐγνώρισε μεγάλη ἀκμὴ κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους, τὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Τὴ Μίλητο ἐπεσκέφθησαν Ἀπόστολοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν Παῦλος, ὅπως ἀναφέρεται σὲ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης: «τῇ ἐρχομένῃ ἤλθομεν εἰς Μίλητον»⁹⁴. Καὶ ἀλλαχοῦ: «Τρόφιμον δὲ ἀπέλιπον ἐν Μιλήτῳ ἀσθενοῦντα»⁹⁵.

Στὴ Μίλητο ἰδρύθηκε ἐνωρίτατα χριστιανικὴ Ἐκκλησία, τελοῦσα ὑπὸ Ἐπίσκοπον. Ἀργότερα ἀνυψώθηκε σὲ Ἀρχιεπισκοπὴ. Ἐπειδὴ τὸ λιμάνι τῆς Μιλήτου ἐγέμισε μὲ ἄμμο, ἡ πόλη ἤρχισε νὰ παρακμιάζει. Οἱ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς ἐπληξαν καὶ τὴ Μίλητο, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἔξης. Στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνα μ.Χ. τὴν πόλη κατέλαβαν οἱ Σελτζούκοι Τοῦρκοι.

Μὲ τὴ βοήθεια τῶν Σταυροφόρων ἡ Μίλητος ὑπῆρχη καὶ πάλιν στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Ὅριστικὰ περιήλθε ἡ πόλη στοὺς Μουσουλμάνους τὸ ἔτος 1328 μ.Χ. Τὸ ἔτος 1532 μ.Χ. οἱ Βενετοὶ ἱδρυσαν στὴ Μίλητο ἐμπορικὸ γραφεῖο. Ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἔξης τὸ λιμάνι τῆς Μιλήτου ἀχρηστεύθηκε καὶ ἡ πόλη ἐγκαταλείφθηκε⁹⁶.

Στὴ Μίλητο ἔχουν γίνει συστηματικὲς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ μνημεῖα αὐτῆς ἔχουν μελετηθεῖ καὶ δημοσιευθεῖ. Παρὰ ταῦτα μεγάλο τμῆμα τῆς πόλεως παραμένει εἰσέτι ἀνεξερευνήτο. Μεταξὺ τῶν μέχρι σήμερα γνωστῶν μνημείων τῆς Μιλήτου συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἐπόμενα:

Τὸ θέατρο (εἰκ. 40, 41, 42), τὸ ὁποῖο εἶναι πολὺ μεγάλων διαστάσεων καὶ ἐχωροῦσε πολλὰς χιλιάδες ἀνθρώπους, τὸ μνημεῖο τοῦ Λιμένος, ἡ ἀρχαία Ἀγορὰ καὶ τὰ γύρω ἀπὸ αὐτὴν οἰκοδομικὰ συγκροτήματα, τὰ ρωμαϊκὰ Λουτρά, δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ οἰκοδομήματα καὶ ἄλλα.

Στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Μιλήτου διατηρεῖται καὶ ἕνα μεγάλων διαστάσεων μουσουλμανικὸ τέμενος, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀπὸ τὰ παλαιότερα σωζόμενα

93. Ἀγγ. Κιντῇ, *Τουρκία*, σσ. 613-614.

94. *Πράξεις Ἀποστόλων* 20, 15.

95. *Πρὸς Τιμόθεον Β'*, 4, 20.

96. Τὰ εἱεῖλια τῆς Μιλήτου ὀνομάσθησαν ὑπὸ τῶν Τοῦρκων «Μπαλάτ», ἥτοι «Παλάτια», λόγῳ τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ πλούτου τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων τῆς περιοχῆς, τὰ ὁποῖα ἂν καὶ ἐρειπωμένα ἐντυπωσίαζαν τοὺς ἐπισκέπτες.

τεμένη στη Μικρά Ἀσία. Τοῦτο διατηρεῖται σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση καὶ δεσπόζει σήμερα στὴν περιοχὴ. Μεταξὺ τῶν μνημείων τῆς Μιλήτου συγκαταλέγονται καὶ δύο παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές, ἦτοι:

19. Βασιλικὴ Α (καθεδρικός ναός)

Νότια τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς Μιλήτου ἔκειτο μεγάλων διαστάσεων βασιλική, ἡ ὁποία ἔφερε πλούσιο διάκοσμο, ἀποτελούμενο ἀπὸ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, πολύχρωμα ψηφιδωτὰ δάπεδα καὶ ἄλλα⁹⁷. Παρὰ τὴ βασιλικὴ αὕτη ἔκειτο τὸ Ἐπισκοπεῖον. Ἡ βασιλικὴ Α ἀποτελοῦσε τὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Μιλήτου κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἀνηγέρθη κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐρειώθηκε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς.

20. Βασιλικὴ Β, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ

Ἀνατολικά τοῦ Νυμφαίου τῆς Μιλήτου κεῖνται τὰ ἐρείπια μεγάλων διαστάσεων βασιλικῆς μετὰ προσκτισμάτων. Ἡ βασιλικὴ αὕτη, καλουμένη βασιλικὴ Β, ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Διονύσου⁹⁸.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἔχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἡ ὁποία περιεβάλλετο ἀπὸ ἐτέρα, μεγαλύτερα τῆς πρῶτης, ἐπίσης ἡμικυκλικὴ ἀψίδα⁹⁹. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἔχωρίζετο μὲ χαμηλὸ, μαρμάρينو τέμπλο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο καὶ ἀπετέλει τὸ Ἱερὸ Βῆμα τοῦ ναοῦ. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο θύρα, ἡ ὁποία ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν στοὰ τοῦ αἵθριου στὸν κυρίως ναό. Τὰ πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καὶ ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτῶν ἠνοίγετο ἀνὰ μία θύρα, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνία αὐτῶν μετὰ τοῦ αἵθριου.

Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένο τετράστω αἶθριο, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει τετραγώνον σχήματος κάτοψη¹⁰⁰. Δὲν ὑπῆρ-

97. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 617.

98. Στὸ ἴδιο, σ. 618.

99. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σ. 278, εἰκ. 157 (κάτοψη). V. Schultze, *Altchristliche Städte ...*, τόμ. II, σ. 172, εἰκ. 60 (κάτοψη).

100. Ἀ. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική*, τόμ. Α', σ. 100, πίν. Α, 7 (κάτοψη αἵθριου βασιλικῆς).

χε νάρθηκας και ή ανατολική πλευρά του αίθριου έπείχε θέση νάρθηκα. Γύρω από τη βασιλική έκειντο διάφορα προσκτίσματα. Ειδικότερα στη νοτιοανατολική γωνία του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσηρημένο Μαρτύριο. Τουτό εμφανίζει σε κάτοψη έξωτερικά μέν σχήμα κυλινδρικό, έσωτερικά δέ πεντάκογχο.

Βορειοδυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσηρημένο το συγκρότημα του Βαπτιστηρίου¹⁰¹. Στο δυτικό τμήμα αυτού έκειτο «ό έξώτερος» ή «προαύλιος οίκος του βαπτίσματος», ενώ ανατολικά αυτού ήτο προσκεκολλημένος «ό έσωτερος οίκος του βαπτίσματος» ή το φωτιστήριο, όπου έλάμβανε χώραν ή τελετή του μυστηρίου του βαπτίσματος.

Τό φωτιστήριο του βαπτιστηρίου εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη. Στο κέντρον του φωτιστηρίου έκειτο ή κολυμβήθρα του βαπτίσματος, ή όποία ήτο κτιστή (βάθους 0,67 μ.) και οί επιφάνειες των τοίχων αυτής έκαλύπτοντο διά μαρμαρίνων πλακών. Η κολυμβήθρα σε κάτοψη εμφανίζει σχήμα κυλινδρικό. Στόν πυθμένα της κολυμβήθρας υπήρχε όπή, ή όποία έχρησίμευε για την εκροή του ύδατος. Παρά την κεντρική κολυμβήθρα του βαπτίσματος υπήρχε και δεύτερη κολυμβήθρα, μικροτέρων διαστάσεων της πρώτης (έσωτερικών διαστάσεων 0,40 x 0,33 και βάθους 0,26 μ.)¹⁰². Η δεύτερη κολυμβήθρα έχρησίμευε, είτε διά τό βάπτισμα των νηπίων, είτε διά τό έλαιον, διά του όποίου έχρίοντο οί βαπτιζόμενοι πριν και άμέσως μετά τό βάπτισμα.

Σύμφωνα μέ τη διατηρούμενη κτητορική επιγραφή, ή βασιλική Β και τό σύγχρονο πρὸς αὐτήν βαπτιστήριο άνηγέρθησαν επί της έποχής του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυριακού (595-606 μ.Χ.).

X. ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΟΣ (BODRUM)

Νότια της Έφέσου και σε απόσταση 191 χλμ. από αυτήν, βορειοδυτικά της Μαρμαρίδος (Marmaris) και σε απόσταση 195 χλμ. από αυτήν, βόρεια της αρχαίας Κνίδου και σε απόσταση 35 χλμ. περίπου από αυτήν, βορειοανατολικά της πόλεως της Κω και σε απόσταση 20 χλμ. περίπου από αυτήν, στο βάθος φυσικού κόλπου, κείται ή Άλικαρνασσός (σημερινό Bodrum), ή πατρίδα του πατέρα της Ιστορίας Ηροδότου του Άλικαρνασσέως (484-426 π.Χ. περίπου).

101. S. Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, σ. 249 (αριθμός μνημείου 681).

102. Ι. Βολανάκης, *Τά παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια ...*, σσ. 53-54.

Ἡ ὀνομασία «Ἀλικαρνασσός» εἶναι ἀρχαιοτάτη, ἐνὼ ἡ σημερινή ὀνομασία «Bodrum» προέρχεται ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ φρούριον «Petrum», τὸ ὁποῖον ἱδρυσαν οἱ Ἰππότες τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ρόδου καὶ τὸ ὀνόμασαν «Petrum», ἀπὸ ναόν, τὸν ὁποῖον ἀνήγειραν ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ὁ ὁποῖος ἐτιμᾶτο στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Πέτρου¹⁰³.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο τὸν Ἀλικαρνασσέα, ἡ πόλη ἱδρύθηκε ἀπὸ Δωριεῖς ἀποίκους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὡς ἀρχηγὸ τὸν μυθικὸ Ἀνθέα, στὶς ἀρχές τῆς 1ης χιλιετίας π.Χ. Ἡ Ἀλικαρνασσός μετείχε στὴ Δωρική Ἐξάπολη, μαζί μὲ τὶς Κνίδο, Κῶ, Κάμειρο, Λίνδο καὶ Ἰαλυσό τῆς Ρόδου. Ἡ Ἀλικαρνασσός περιῆλθε διαδοχικὰ στὴν ἐξουσία τοῦ Ἀντιγόνου (313 π.Χ.), τοῦ Λυσιμάχου (301 π.Χ.), τῶν Σελευκιδῶν (281 π.Χ.), τοῦ Φιλίππου Ε' τῆς Μακεδονίας (210 π.Χ.) καὶ τῆς Ρόδου (190 π.Χ.). Τὸ ἔτος 129 π.Χ. ἡ Ἀλικαρνασσός ὑπὶχθη στὴ Ρώμη καὶ ἀπετέλεσε τμῆμα τῆς ρωμαϊκῆς Ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας, ἡ ὁποία ὑπῆγετο στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία¹⁰⁴. Στὴν Ἀλικαρνασσὸ ἀνηγέρθη ἀπὸ τὴ σύζυγο τοῦ Μανσώλου Ἀρτεμισία τὸ γνωστὸ «Μανσωλεῖον» τῆς Ἀλικαρνασσού¹⁰⁵, τὸ ὁποῖο ἀπετέλει ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπτὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Στὴν Ἀλικαρνασσὸ (σημερινὸ Μποντρούμ) διατηροῦνται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς: Τὸ ἀρχαῖο θέατρο, τὸ ὁποῖο ἔχει πεταλοειδὲς σχῆμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται οἱ περισσότερες κεραίες, λείψανα τοῦ Μανσωλείου, μὲ ἐξαιρετικὴ τέχνης ἔργα τῶν πλέον φημισμένων γλυπτῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐρείπια οἰκοδομημάτων, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἄλλα.

21. Φρούριο Ἁγίου Πέτρου, ναὸς Ἰωαννιτῶν - Μουσεῖο

Στὴν Ἀλικαρνασσὸ (Μποντρούμ), ἐπάνω σὲ μία χερσόνησο, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Δωριέων ἀποίκων ἦτο νῆσος, ποὺ ἀργότερα ἐνώθηκε μὲ τὴν

103. Ἐπειδὴ στὰ ὑπόγεια τοῦ φρουρίου τοῦ «Πετροῦμ» ἡ «Μποντροῦμ» ὑπῆρχαν φυλακές, ἐπεκράτησε στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα νὰ ὀνομάζεται «μπουντροῦμ» κάθε ὑπόγεια καὶ σκοτεινὴ φυλακή, ἡ ὁποία ποτε ὑπόγειο, σκοτεινὸ καὶ ἀπεχθές.

104. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 265-270.

105. Τὸ Μανσωλεῖο ἦτο περιφανὴς τάφος τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., κατεσκευασμένος στὸ κέντρον τῆς Ἀλικαρνασσού πρὸς τμῆμα τοῦ Μανσώλου (377-353 π.Χ.), σατραπὴ τῆς Καρίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸ μνημεῖο σχεδιάσθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Σάτυρο καὶ Πυθέα, οἱ ὁποῖοι μάλιστα ἔγραψαν γι' αὐτὸ καὶ σχετικὸ βιβλίο. Ἡ γλυπτικὴ διακόσμηση τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ οἰκοδομήματος ἀνετέθη σὲ τέσσερις ἀπὸ τοὺς μεγάλους καλλιτέχνες τῆς ἐποχῆς: τοὺς Σκόπα, Λεωχάρη, Τιμόθεο καὶ Βρύαξι. Λείψανα τοῦ Μανσωλείου διεσώθησαν ἀρκετά, ὅμως ἡ ἀκριβὴς μορφή

παρακείμενη ξηρά, ἀνηγέρθη ἀπὸ τοὺς Ἰππότες τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ρόδου καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων παλαιότερου, τουρκικοῦ ὄχυροῦ, τὸ φρούριο τοῦ Ἁγίου Πέτρου, τὸ ὁποῖο διατηρεῖται μέχρι σήμερα σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση.

Τὸ φρούριο κεῖται δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν εἰσερχόμενον στὸν λιμένα τῆς Ἀλικαρνασσὸς καὶ δεσπόζει σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ. Στὴν ἑκτὴ πύλῃ τοῦ φρουρίου αὐτοῦ εἶναι ἐντοιχισμένο ἓνα ἀνάγλυφο, στὸ ὁποῖο εἰκονίζονται ἡ Θεοτόκος βορεφοκρατοῦσα καὶ ὁ Ἅγιος Ἀπόστολος Πέτρος. Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτοὺς παρίστανται ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη καὶ ἡ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ¹⁰⁶.

Ἐντὸς τοῦ μεσαιωνικοῦ αὐτοῦ φρουρίου διατηρεῖται μέχρι σήμερα μεταξὺ ἄλλων καὶ ἓνας ἀκέραιος χριστιανικὸς ναός, ὁ ὁποῖος ἀνηγέρθη στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα μ.Χ. ἀπὸ τοὺς Ἰωαννίτες Ἰππότες τῆς Ρόδου καὶ ἀνεκαινίσθη ἀπὸ τοὺς Ἰσπανοὺς τὸ ἔτος 1519 μ.Χ. Προέκειται πιθανῶς γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔλαβε καὶ τὴν ὀνομασίαν του τὸ φρούριο καὶ στὴ συνέχεια ὁ οἰκισμὸς.

Τὸ φρούριο τῆς Ἀλικαρνασσὸς ἀποτελεῖ σήμερα ὀργανωμένο ἀρχαιολογικὸ χῶρο, ποὺ εἶναι ἐπισκέψιμος. Ὁ ἀνωτέρω ναὸς χρησιμοποιεῖται ὡς Μουσεῖο, στὸ ὁποῖο ἐκτίθενται διάφορα ἀντικείμενα, προερχόμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ ἀρχαῖα ναυάγια. Εἰδικότερα ἐκτίθενται εὐρήματα, προερχόμενα ἀπὸ δύο σπονδαῖα ἀρχαῖα ναυάγια. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἔλαβε χώραν πλησίον τοῦ ἀκρωτηρίου «Γκελιντόνια» καὶ τὸ ἄλλο στὸ «Σεΐτάν Ντερεσί»¹⁰⁷. Τὸ πλοῖο τοῦ πρώτου ναυαγίου μετέφερε χαλκὸ καὶ τοῦ δευτέρου 1.100 ἄμφορες.

XI. ΚΝΙΔΟΣ (KNIDE)

Βορειοδυτικὰ τῆς Μαρμαρίδος καὶ σὲ ἀπόσταση 104 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, στὸ ἄκρο τῆς χερσονήσου τῆς Κνίδου καὶ παρὰ τὸ ἀκρωτήριο «Τριόπιον», κεῖνται τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Κνίδου¹⁰⁸. Ἡ περιοχὴ εἶναι πολὺ ἐννοϊκὴ

αὐτοῦ δὲν εἶναι βεβαιωμένη. Ὑπάρχουν πολλὲς ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ αὐτὸ. Ἡ πιθανότερη φαίνεται νὰ εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία δέχεται ὅτι σὲ ἓνα ὑψηλὸ κορυπιδῶμα ὑψώοντο ἓνα ἰωνικὸ περιστύλιο ἀπὸ 46 κίονες, ποὺ περιέβαλλε τὸν σηκό. Ἡ λέξη «Μαυσωλεῖο» κατέληξε ἀργότερα νὰ σημαίνει κάθε πολυτελὴ καὶ μεγαλοπρεπὴ τάφο.

106. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 267.

107. «Σεΐτάν Ντερεσί», ἦτοι: «Σκαλί τοῦ Διαβόλου», «Διαβολόσκαλο», ὀνομασία ἡ ὁποία ἔχει προφανῶς σχέση μὲ τὸ δύσβατο τῆς περιοχῆς.

108. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 460-463.

και διαθέτει δύο λιμένες. Ἡ θέσις αὐτὴ προσεέλκυσε ἐνωρίτατα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων καὶ κατοικήθηκε ἥδη ἀπὸ τὸ ἔτος 2000 π.Χ. Στὶς ἀρχὲς τῆς πρώτης χιλιετίας π.Χ. ἔφθασαν στὴν Κνίδο Ἑλληνες ἄποικοι ἀπὸ τῆ Θεσσαλίας, με ἀρχηγὸ τὸν Τρίοπα. Σύμφωνα με μία ἄλλη ἐκδοχή, οἱ ἄποικοι ἦλθαν ἀπὸ τὴ Σπάρτη, με ἀρχηγὸ τὸν Φόρβα. Ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ. οἱ πόλεις ἐκείνες, οἱ ὁποῖες ἠνώθησαν καὶ ἐσχημάτισαν τὴ «Δωρική Ἑξάπολη», ἦτοι Λίνδος, Κάμειρος, Ἰαλυσὸς τῆς Ρόδου, Κῶς, Ἀλικαρνασσὸς καὶ Κνίδος, εἶχαν ὡς κέντρον αὐτῶν τὸ Ἱερὸ τοῦ Τριοπίου Ἀπόλλωνα τῆς Κνίδου.

Ἡ Κνίδος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦτο γνωστὴ, μεταξὺ ἄλλων, καὶ γιὰ δύο λαμπροὺς ναοὺς, ἦτοι τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τῆς Ἀφροδίτης. Περίφημο ἦτο ἐπίσης τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης τῆς Κνίδου.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (323 π.Χ.), ἡ Κνίδος ὑπῆχθη στὸν Πτολεμαῖο. Κατὰ τὸν 2ο αἰῶνα π.Χ. οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ἐταλαιπωρήθησαν πολὺ ἀπὸ τοὺς πειρατές, οἱ ὁποῖοι ἐλυμαίνοντο τὰ παράλια τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἡ πόλις τῆς Κνίδου ἥρμασε ἰδιαίτερα κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἐποχὴ τῆς «Ρωμαϊκῆς Εἰρήνης» (Pax romana), ἡ ὁποία ἀπέβη εὐεργετικὴ γιὰ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς ἀχανοῦς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας.

Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἡ Κνίδος ἐγνώρισε ἐπίσης μεγάλῃ ἀκμῇ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ, τὸ μέγεθος καὶ τὸν πλοῦτο τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, οἱ ὁποῖες ἀνεγείρονται στὴν πόλιν κατὰ τοὺς ὑπόψη χρόνους.

Οἱ ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς, οἱ ὁποῖες ἀρχίζουν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς, συνετέλεσαν στὴν παρακμὴ τῆς Κνίδου, καθὼς καὶ ἄλλων παραλίων πόλεων, κειμένων ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἡ Κνίδος γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἐρειπώθηκε. Ἀρχισε νὰ γίνεται καὶ πάλι γνωστὴ ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Νιοῦτον, οἱ ὁποῖες ἀρχισαν τὸ ἔτος 1857 μ.Χ. Σήμερα ἡ Κνίδος ἀποτελεῖ ἕναν σπουδαῖο ἀρχαιολογικὸ χῶρο, τὸν ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισκεφθεῖ, εἴτε μέσω θαλάσσης, εἴτε ἀπὸ ξηρᾶς, προερχόμενος ἀπὸ τὴν Ντάτσα.

22. Ντάτσα (Datça), ἀρχιτεκτονικά μέλη¹⁰⁹

Νοτιοδυτικὰ τῆς Μαρμαρίδος καὶ σὲ ἀπόσταση 78 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, ἀνατολικά τῆς ἀρχαίας Κνίδου καὶ σὲ ἀπόσταση 38 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, βορειοδυτικὰ τῆς νήσου Σύμης τῆς Δωδεκανήσου καὶ σὲ ἀπόσταση 17 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, ἐπὶ τῆς νοτιοανατολικῆς παραλίας τῆς χερσονήσου τῆς Κνίδου,

109. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 601-602.

κεῖται ὁ μικρὸς οἰκισμὸς τῆς Ντάτσα. Ἡ Ντάτσα εἶναι κτισμένη στὴ θέση ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ὅπως μαρτυρεῖται μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίων λειψάνων σὲ αὐτήν. Παλαιότερα διευτυπώθη ὑπὸ ὀρισμένων ἐρευνητῶν ἢ ἀποψη ὅτι στὴ θέση τῆς σημερινῆς Ντάτσας ἔκειτο ἀρχικὰ ἡ πόλη τῆς Κνίδου, ἡ ὁποία ἀργότερα μετεφέρθη δυτικὰ καὶ στὴ θέση ὅπου ἤκμασε κατὰ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Ὅμως ἡ ἀποψη αὕτη ἀργότερα ἐγκαταλείφθηκε.

Ἡ διαδρομὴ μὲ τὸ αὐτοκίνητο ἀπὸ τῆ Μαρμαρίδα πρὸς τὴν Ντάτσα εἶναι πάρα πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Ὁ ἐπισκέπτης διέρχεται μέσῳ περιοχῶν κατὰφυτων ἀπὸ ἐλαιόδενδρα, κυπαρίσσια, πεῦκα, χαρουπιές, μυρτιές, σχίνα, ἀχινολόδια, ἀστοιβίδες, θυμάρια κ.λπ., ἥτοι πρόκειται γιὰ τὴν τυπικὴ μεσογειακὴ χλωρίδα, ὅμοια μὲ ἐκείνη τῶν παραλίων τῆς Ἑλλάδος.

Ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ, ὁ ὁποῖος κατοικεῖται κυρίως ἀπὸ γεωργούς, κτηνοτρόφους καὶ ψαράδες, διακρίνονται λείψανα ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, τεμάχια κεράμων, ὄστρακα ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσεως, καθὼς καὶ ἀπὸ ἀγγεῖα πολυτελείας, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, λιθοπλινθοὶ ἀπὸ διαλυμένες τοιχοποιίες καὶ ἄλλα.

Παρὰ τὴν προκυμαία καὶ ἐντὸς τριγωνικοῦ οἰκοπέδου, ὑπάρχει εἶδος ὑπαίθριας Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς, ἐλλεῖπει Μουσείου, ὅπου ἔχουν συγκεντρωθεῖ διάφορα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ μάρμαρο, ἀσβεστόλιθο, γρανίτη κ.λπ. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προερχόμενα ἀπὸ παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς, ἥτοι:

- α) Βάση κίονα μετὰ πλίνθου, ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο.
- β) Κορμοὶ κυλινδρικών, ἀρραβδῶτων κιόνων ἀπὸ μάρμαρο, ἐγγύρριο ἀσβεστόλιθο, γρανίτη καὶ ἄλλα.
- γ) Τμήμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου, μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος.
- δ) Διαχωριστικὸς ἀμφιζιονίσκος παραθύρου ἀπὸ φαιόχρωμο ἀσβεστόλιθο.
- ε) Βάση περιρραντηρίου ἀπὸ καστανόχρωμο, ἡφαιστειογενὲς πέτρωμα.
- στ) Κορινθιάζον κιονόκρανο μεγάλων διαστάσεων μετὰ φύλλων προιωτῆς ἁκανθας.
- ζ) Κορινθιάζον κιονόκρανο μικρότερον διαστάσεων τοῦ προηγουμένου.
- η) Κάλυμμα σαρκοφάγου ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, μὲ ἀετωματικὲς ἀπολήξεις στὶς δύο στενὲς πλευρές.

Τὰ ἀναφερθέντα μαρμάρια ἢ ἀπὸ ἄλλο ὕλικό ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προέρχονται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο καὶ ἀνῆκαν σὲ χριστιανικὸ ναὸ ἢ ναοὺς τῆς Ντάτσας ἢ τῆς γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχῆς.

XII. ΜΑΡΜΑΡΙΔΑ (MARMARIS)

Νοτιοανατολικά της Ἀλικαρνασσοῦ (Μποντροῦμ) καὶ σὲ ἀπόσταση 195 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, νότια τῆς πόλεως Muğla καὶ σὲ ἀπόσταση 61 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, βόρεια τῆς Ρόδου καὶ σὲ ἀπόσταση 37 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, στὸ βάθος φυσικοῦ κόλπου, ὁ ὁποῖος προστατεύεται σχεδὸν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνέμους, κεῖται ἡ Μαρμαρίδα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σήμερα σπουδαῖο τουριστικὸ θέρετρο τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ Μαρμαρίδα κεῖται στὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλεως «Φύσκος», ἡ ὁποία ἦτο μία πόλη τῆς Ροδιακῆς Περαίας. Ἡ Ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας πόλεως ἐπισημάνθηκε ἐπάνω σὲ ὕψωμα, κείμενο βόρεια τοῦ λιμένος τῆς Μαρμαρίδος καὶ σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, στὸ λεγόμενον «Ἀσάρ Τεπέ»¹¹⁰, ὅπου διατηροῦνται λείψανα τειχῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων¹¹¹.

Ἐντὸς τῆς Μαρμαρίδος διατηροῦνται ἀρχαῖα λείψανα. Εἰδικότερα στὸ Δημοτικὸ Πάρκο «Abdi İpekci Parkı» ἔχουν τοποθετηθεῖ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, φέροντα ἐλληνικὲς ἐπιγραφές τῆς κλασικῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἐπίσης σὲ δεῦτερο Δημοτικὸ Πάρκο, τὸ ὁποῖο ἐγινε τελευταῖα, εὐρίσκονται ἀρχαῖα.

23./Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη - κολυμβήθρα

Στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τῆς Μαρμαρίδος, πλησίον τῆς παραλίας καὶ ἐπάνω σὲ μικρὴ ἑξάρση τοῦ ἐδάφους, διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση παλαιὸ φρούριο, τὸ ὁποῖο ἐπισκευάσθηκε τελευταῖα, ὁργανώθηκε σὲ ἐπισκέψιμο ἀρχαιολογικὸ χῶρο καὶ κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες λαμβάνουν χώραν ἐντὸς αὐτοῦ διάφορες πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις.

Στὸν νοτιοδυτικὸ πύργο τοῦ φρουρίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ εἶναι τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ στὴ βόρεια πλευρά του, ἀνοίγεται τετραγώνου σχήματος παρὰθυρο, τὸ ὁποῖο φέρει ὡς ἀνώφλιο μαρμάρينو πεσίσκο τετραγώνου διατομῆς, κοσμούμενον μὲ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Ὁ πεσίσκος αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ τὸ φράγμα του πρεσβυτερίου παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, πιθανῶς βασιλικῆς, ἡ ὁποία ἔκειτο στὴ Μαρμαρίδα ἢ στὴ γύρω ἀπὸ αὐτὴν περιοχὴ.

Ἐπίσης περὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα μ.Χ. ἀπεκαλύφθη στὴ Μαρμαρίδα μία μονολιθικὴ, μαρμαρινὴ κολυμβήθρα, ἡ ὁποία ἦτο ἐξωτερικὰ σταυρο-

110. Ἡ ὀνομασία σημαίνει: «ὁ λόφος μὲ τὰ ἀρχαῖα».

111. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 600-601.

ειδής και έσωτερικά τετράγωνη (ύψους 0,70 και βάθους 0,60 μ. περίπου). Αυτή έκοσμείτο με στανούς στίς τέσσερις γωνίες της και στο χείλος της υπήρχε έλληνική έπιγραφή. Ή κολυμβήθρα αυτή μετεφέρθη τó έτος 1885 μ.Χ. από τόν Δούκα τού Έδιμβούργου στο Sandringham¹¹². Πρόκειται προφανώς για τήν κολυμβήθρα παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου. Αυτή θά έκειτο στο μέσον τού φωτιστηρίου και θά έχρησίμευε για τήν τέλεση σέ αυτήν τού μυστηρίου τού βαπτίσματος. Ή κολυμβήθρα προέρχεται πιθανώς από τόν 5ο αιώνα μ.Χ.

Στήν παραλιακή λεωφόρο τής Μαρμαρίδος Atatürk Çaddesi, κείται έπίσης τμήμα διαχωριστικού άμφικιονίσκου παραθύρου από φαιόχρωμο άσβεστόλιθο, προερχόμενο από χριστιανικό ναό τής περιοχής τών παλαιοχριστιανικών χρόνων.

XIII. ΜΑΚΡΗ (FETHIYE)

Νοτιοανατολικά τής Μαρμαρίδος και σέ απόσταση 158 χλμ. από αυτήν, νοτιοδυτικά τής Αττάλειας και σέ απόσταση 300 χλμ. από αυτήν, βορειοδυτικά τής Ξάνθου και σέ απόσταση 64 χλμ. από αυτήν, δεξιά τής άμαξιτής οδού Μαρμαρίδος-Αττάλειας και στο βάθος ενός φυσικού κόλπου, κείται ή Μάκρη (σημερινό Φετχιγιέ). Στή θέση αυτή έκειτο κατά τήν αρχαιότητα ή πόλη «Τελμησσός», ή όποία κατεστράφη από σεισμούς και από τήν όποίαν διατηρούνται σήμερα λίγα λείψανα¹¹³.

Ή πόλη Τελμησσός αναφέρεται τόν 5ο αιώνα π.Χ. μεταξύ τών πόλεων, οί όποίες υπήγοντο στήν Αθηναϊκή Συμμαχία¹¹⁴. Στίς άρχές τού 4ου αιώνα π.Χ. ή πόλη έτέλει υπό τόν έλεγχο τού βασιλέως τής Ξάνθου Αριμίνα και άνήκε στή Λυκία. Τό έτος 334 π.Χ. ή πόλη υπετάχθη από τόν Μ. Αλέξανδρο. Αργότερα υπήγετο στόν Αντίγονο τόν Μονόφθαλμο (381-301 π.Χ.). Τό έτος 309 π.Χ. ή πόλη περιήλθε στους Πτολεμαίους τής Αιγύπτου, ενώ τó έτος 197 π.Χ. υπήγετο για λίγα χρόνια στους Σελευκίδες τής Συρίας. Ακολούθως ή Τελμησσός προσηρτήθη στο βασίλειο τών Ατταλιδών τής Περγάμου και τέλος στή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Ο Χριστιανισμός διεδόθη ένωρίς στήν περιοχή και κατά τούς παλαιοχριστιανικούς χρόνους άνηγέρθησαν χριστιανικοί ναοί, άνήκοντες στόν τύ-

112. S. Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, σ. 249 (άριθμός μνημείου 679).

113. Άγγ. Κιντή, *Τουρκία*, σσ. 847-850.

114. Ή πόλη αυτή άναγράφεται ως «Τελμησσός» τó έτος 440 π.Χ. στόν κατάλογο τών πόλεων τής Συμμαχίας τής Δήλου.

πο της τρικλιτης, ξυλόστεγης, έλληνιστικής βασιλικής. Όρισμένοι από τους ναούς αυτούς διατηρούνται έρειπωμένοι μέχρι σήμερα, ενώ άλλοι κατεστράφησαν ή δεν έχουν έπισημανθεί είσέτι.

Τόν 8ο αιώνα μ.Χ. ή πόλη φέρει την όνομασία «΄Αναστασιούπολις» και άποτελεί τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Άργότερα έλαβε τό όνομα «Μάκρη, ή», και μέχρι τό έτος 1924 κατοικούσαν σέ αυτήν πολυάριθμοι Έλληνες, Όρθόδοξοι Χριστιανοί. Όρισμένοι από αυτούς μέ την Άνταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας (1924) έγκατεστάθησαν στην Ελλάδα και ίδρυσαν τη Νέα Μάκρη. Έκτοτε ή πόλη κατοικείται έξ ολοκλήρου από Τούρκους Μουσουλμάνους και φέρει τό όνομα «Φετχιγιέ», προς τιμήν του πρώτου Τούρκου πιλότου Φετχι Μπέη.

Στό Φετχιγιέ διατηρούνται σήμερα, μεταξύ άλλων, λυκιακοί τάφοι, οί όποιοι είναι σκαμμένοι στο φυσικό, φαιόχρωμο, άσβεστολιθικό πέτρωμα και δεσπόζουν σέ όλόκληρη την περιοχή. Ειδικότερα, στο νότιο άκρο της πόλεως και άριστερά ως προς τόν εισερχόμενο, στίς βόρειες πλευρές έχουν λαξευθεί περισσότεροι λυκιακοί τάφοι, μέ μνημειώδεις προσόψεις, ταφικούς θαλάμους μέ κλίνες, άετωματικές έπιστέψεις, κίονες στην πρόσοψη κ.λπ. Μεταξύ αυτών διακρίνεται ό τάφος του Άμύντα. Πρόκειται για έναν μεγαλοπρεπή τάφο, πιθανώς του 4ου αιώνα π.Χ., μέ δύο κυλινδρικούς, άρράβωτους κίονες στην πρόσοψη και άετωματική έπίστεψη άνω. Έκτός από τους λυκιακούς τάφους υπήρχε μέχρι τά μέσα του 20ου αιώνα μ.Χ. και ναός του Άπόλλωνα, καθώς και άρχαίο θέατρο, τά όποια όμως σήμερα δεν διατηρούνται.

Στό Φετχιγιέ διατηρείται ή βυζαντινή Άκρόπολη, κειμένη επάνω σέ ύψωμα, λείψανα τειχών σέ δύο τουλάχιστον δακτυλίους, ένισχυόμενα μέ πολυγωνικούς πύργους και άλλα. Η Άκρόπολη αυτή έχρησιμοποιήθη και από τους Τούρκους, μετά την κατάκτηση ύπ' αυτών της περιοχής. Επίσης έντός του οικισμού και γύρω από αυτόν διατηρούνται άρχαία λείψανα οικοδομημάτων, άρχιτεκτονικά μέλη, τάφοι κ.λπ.

Ό οικισμός έ γνώρισε μεγάλη άνοικοδόμηση από τό έτος 1957 και έξής, μέ άποτελέσματα πολλά άρχαία λείψανα νά καταστραφούν, σήμερα δέ δίδει στον έπισκέπτη την έντύπωση ενός σύγχρονου οικισμού, μέ οικοδομήματα από όπλισμένο σκυρόδεμα.

24. Άρχαιολογικό Μουσείο

Στό κέντρον περίπου του Φετχιγιέ ύψώνεται τό Άρχαιολογικό Μουσείο, στο όποιο έκτίθενται ευρήματα προερχόμενα τόσο από τό ίδιο τό Φετχιγιέ,

ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Λυκίας, ὅπου ὑπάρχει μεγάλο πλῆθος ἀρχαίων πόλεων καὶ μνημείων. Στὰ ἐκθέματα τοῦ Μουσείου συγκαταλέγεται καὶ ἡ περιφημὴ τρίγλωσση στήλη τοῦ Λητώου, ἡ ὁποία εἶναι κατεσκευασμένη ἀπὸ φαιόχρωμο ἀσβεστόλιθο (ῥψους 1,35 μ.) καὶ φέρει ἐγχάρακτη ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 358 π.Χ., γραμμένη σὲ τρεῖς γλῶσσες, περσικῇ, ἐλληνικῇ καὶ ἀραμαϊκῇ.

Ἀπὸ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους προέρχονται μετὰξὺ ἄλλων:

α) Πεσσίσκος τετραγώνου διατομῆς, φέρων ἀνάγλυφο διάκοσμο, ἀποτελούμενον ἀπὸ κοιλόκυρτο κυμάτιο.

β) Πεσσίσκος, ὁμοίος ἀκριβῶς μετὸν προηγούμενο.

Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ πεσσίσκοι προέρχονται ἀπὸ τὸ φράγμα (τέμπλο) παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, πιθανῶς βασιλικῆς, κειμένου ἐντὸς τοῦ Φετχιγιέ ἢ πλησίον αὐτοῦ.

γ) Τρία πῆλινα πινάκια, φέροντα ἐφνάλωση καὶ ἐγχάρακτο διάκοσμο, τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων (12ος-13ος αἰώνας μ.Χ.), προερχόμενα ἀπὸ ναυάγιο.

δ) Μία παλαιὰ ξύλινη, δίφυλλη θύρα χριστιανικοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία φέρει ἀνάγλυφο διάκοσμο, ἀποτελούμενο ἀπὸ ταμιπλάδες καὶ δύο Ἐξαπτέρυγα, πιθανῶς τοῦ 17ου αἰώνα μ.Χ.

Ἐπὶ τῆς κεντρικῆς λεωφόρου τοῦ Φετχιγιέ καὶ δίπλα ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ Ταχυδρομικὸ Κατάστημα, κεῖνται ἐπὶ τοῦ πεζοδρομίου δύο μαρμάρινες βάσεις κυλινδρικῶν κιόνων, μετὰ συμφυοῦς πλίνθου, προερχόμενες ἀπὸ κιονοστοιχίες παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς περιοχῆς.

25. Λεβίσι (Kayaköy)

Νότια τοῦ Φετχιγιέ καὶ σὲ ἀπόσταση λίγων μόλις χιλιομέτρων ἀπὸ αὐτό, στὶς πλαγιὰς τριῶν λόφων, κεῖται ὁ ἐγκαταλελειμμένος οἰκισμὸς «Λεβίσι, τὸ» ἢ «Λιβίσι, τό»¹¹⁵. Στὴ θέση αὐτὴ ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ πόλη «Καρμυλασσός». Ἐδῶ ἦλθαν καὶ ἐγκατεστάθησαν πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 600 π.Χ. κάτοικοι ἀπὸ τὴ Λαγούσα¹¹⁶.

Τὸ Λεβίσι ἦτο ἓνας μεγάλος καὶ ἀκμάζων οἰκισμὸς, στὸν ὁποῖο κατοικοῦσαν ἀποκλειστικὰ Ἕλληνες, Χριστιανοὶ Ὀρθόδοξοι μέχρι τὸ ἔτος 1924. Οἱ ἄνθρωποι ἦσαν πολὺ δραστήριοι καὶ εἶχαν προοδεύσει σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Στὶς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰώνα ὁ πληθυσμὸς τοῦ οἰκισμοῦ ἀνῆρχετο

115. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 849-850.

116. Γ. Παπαδόπουλος-Τετράδης, «Λεβίσι», περιοδικὸ *Γεωτρόπιο*, τεύχος 83, 10.11.2001, σσ. 22-28.

στούς 7.000 κατοίκους. Ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ ὑπῆρχαν περισσότεροι ναοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηροῦνται οἱ ἑξῆς: ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, τῶν Ταξιαρχῶν καὶ τῆς Παναγίας. Γύρω ἀπὸ τὸν οἰκισμό ὑπῆρχαν ἀκόμη πολυάριθμα χριστιανικὰ ναῦδρια.

Τὸ ἔτος 1915 συνεκέντρωσαν οἱ Τούρκοι τοὺς ἄνδρες τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τοὺς ἐξώρισαν στὴν περιοχὴ τῶν φυλακῶν τῶν Μούγλων. Κατὰ τὰ ἔτη 1923-1924 καὶ μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ (Αὐγούστος 1922), ὁ πληθυσμὸς τοῦ Λεβισιοῦ ἐσφαγιάσθηκε ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὸ μεγαλύτερο αὐτοῦ μέρος. Ὅσοι ἐπέζησαν ἐγκατέλειψαν τὴν περιοχὴ καὶ ἐγκατεστάθησαν στὴν Ἑλλάδα, μαζί μὲ τοὺς ἄλλους πρόσφυγες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐκτοτε τὸ Λεβίσι ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἔμεινε τελείως ἀκατοίκητο. Διατηροῦνται οἱ χριστιανικοὶ ναοί, οἱ οἰκίαι, ἀπὸ τίς ὁποῖες λείπουν μόνον οἱ ὁροφές, οἱ δρόμοι μὲ τὰ πλακόστρωτά των, τὸ Σχολεῖο, οἱ βοηθητικοὶ χώροι καὶ γενικὰ τὸ μόνο ποὺ λείπει εἶναι οἱ ἄνθρωποι.

Οἱ ναοὶ εἶναι κτισμένοι κατὰ κανόνα στὸν τύπο τοῦ μονόχωρου ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ καλύπτεται διὰ συνδιασμοῦ σταυροθολίων. Πρόκειται περὶ τοῦ λεγομένου «δωδεκανησιακοῦ τύπου» ναοῦ. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτῶν πλευρὰ περατοῦται σὲ μίαν μεγάλην ἀψίδα, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ πολὺπλευρη. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τοῦ ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Οἱ αὐλές τῶν ναῶν ἦσαν στρωμένες μὲ χοχλάκι. Στὸν ἀρχιτεκτονικὸ αὐτὸν τύπο ἀνήκουν ναοί, οἱ ὁποῖοι ἀπαντοῦν σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα καὶ στὴ Ροδιακὴ Περαία. Πρόκειται γιὰ κτίσματα τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἐπαρκῶς μελετηθεῖ μέχρι σήμερα.

XIV. ΜΥΡΑ (DEMRE)

Νοτιοανατολικά τῆς Μάκρης (Φετχιγιέ) καὶ σὲ ἀπόσταση 155 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, βορειοδυτικὰ τῆς Ἀττάλειας καὶ σὲ ἀπόσταση 145 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, ἀνατολικά τῆς «Ἀντιφέλλου» (σημερινὸ Κας) καὶ σὲ ἀπόσταση 46 χλμ. ἀπὸ αὐτὸ, ἐπὶ τῆς χερσονήσου τῆς Λυκίας, κεῖνται τὰ εἱρεῖπια τῆς πόλεως «Μῦρα, τὰ» (σημερινὸ Demre)¹¹⁷.

Τὰ Μῦρα, τὰ ὁποῖα ἀπέχουν 4 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴν παραλία, ἦσαν μία ἀπὸ τίς ἑξι μεγαλύτερες πόλεις τῆς Λυκίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, σύμφωνα

117. Ἡ ὀνομασία «Demre» πιθανῶς ἀποτελεῖ παραφθορὰ τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος τῆς πόλεως «Μῦρα».

μέ τόν Στράβωνα (63 π.Χ.-21 μ.Χ. περίπου) καί είχαν δικαίωμα τριῶν ψήφων¹¹⁸. Βόρεια τῶν Μύρων καί σέ ἀπόσταση 2 χλμ. περίπου ἀπό αὐτά, εὑρίσκεται ἡ ἀρχαία νεκρόπολη, ἡ ὁποία περιλαμβάνει μεγάλο ἀριθμό λαξευτῶν στούς βράχους λυκιακῶν τάφων, χρονολογουμένων ἀπό τόν 5ο ἕως τόν 3ο αἰῶνα π.Χ. Τά πρωιμότερα γνωστά νομίσματα τῶν Μύρων προέρχονται ἀπό τόν 3ο αἰῶνα π.Χ.¹¹⁹

Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος (356-323 π.Χ.) κατέλαβε τὰ Μῦρα, καθὼς καί ὁλόκληρη τὴ Λυκία, ἡ ὁποία μετὰ τὸν θάνατο αὐτοῦ ὑπῆχθη στό κράτος τοῦ Ἀντιγόνου, μαζί μέ τὴν Παμφυλία καί τὴ Μεγάλη Φρυγία¹²⁰. Περί τὸ 250 π.Χ. οἱ Πτολεμαῖοι κατέλαβαν τὴ Λυκία καί στή συνέχεια οἱ Σελευκίδες μέ τόν Ἀντίοχο Γ' τὸν Μέγα, περί τὸ ἔτος 197 π.Χ. Οἱ Ρωμαῖοι ἐνίκησαν τοὺς Σελευκίδες καί παρεχώρησαν τὴ Λυκία στοὺς Ροδίους. Ὑστερα ἀπὸ μακροῦς ἀγῶνες οἱ κάτοικοι τῆς Λυκίας κατῴρθησαν νά ἀπελευθερώσουν τὴ χώρα των καί νά σχηματίσουν τὸ «Κοινὸν τῶν Λυκίων»¹²¹. Τὸ ἔτος 43 μ.Χ. ἡ περιοχὴ τῆς Λυκίας περιῆλθε στοὺς Ρωμαίους, διετήρησε ὁμως κάποια περιορισμένης μορφῆς αὐτονομία. Οἱ Λύκιοι εἶχαν τὴν ἰδικήν των γλῶσσα, ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ. καί ἐξῆς ἄρχισε νά κυριαρχεῖ στὴν περιοχὴ ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα.

Ὁ Χριστιανισμὸς ἐγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὴν περιοχὴ. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐπεσέφθη τὰ Πάταρα καί τὰ Μῦρα¹²². Κατὰ τὴν παλαιохριστιανικὴ ἐποχὴ τὰ Μῦρα ἀπετέλουν σπουδαῖο πολιτικὸ καί θρησκευτικὸ κέντρον. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντινοῦ Θεοδοσίου Β' (408-450 μ.Χ.) τὰ Μῦρα ἦσαν ἡ πρωτεύουσα τῆς Λυκίας¹²³.

Μέ τὰ Μῦρα εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένος ὁ Ἅγιος Νικόλαος, Ἀρχιεπίσκοπος Μύρων τῆς Λυκίας¹²⁴. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος (240-334 μ.Χ. περίπου)

118. Στράβων, 14, 665.

119. K. Dörtlik, *Antalya. Lykien - Pisidien - Pamphylien. Antike Städte Führer*, Ankara-Istanbul 1989, σ. 51 κέ.

120. Σ. Βαρθολομαῖος, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μῦρα τῆς Λυκίας», στὸ ἔργο *Ἱερὰ Προσκυνήματα - Προπύργια τῆς Ὁρθοδοξίας*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 2000, σ. 140 κέ.

121. Ἀ. Γαλίτης, «Ἡ Λυκία μέχρι τὴν ἐποχὴ τῆς Καυῆς Διαθήκης», «Χαριστήριον» τῷ Παναγιωτάτῳ Μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονι Β', ἐπὶ τῇ συμπληρώσει εἰκοσαετοῦς ἐν Θεσσαλονίκῃ ποιμαντορίας (1974-1994), Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 955-965. Ο. Treuber, *Geschichte der Lykien*, Στουτγάρδη 1887.

122. *Πράξεις Ἀποστόλων* 21, 1-2 καί 27, 5-6.

123. J. Borchhardt, *Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, Βερολίνο 1975, «Istanbuler Forschungen», τόμ. 30.

124. Συμεὼν Μεταφραστής, «Βίος καί Πολιτεία καί μερικὴ θαυμάτων διήγησις

ἐγεννήθη στὰ Πάταρα, ἔζησε καὶ ἔδρασε στὰ Μύρα, ὅπου ἦτο ἡ ἔδρα του ὡς Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας. Ἐκεῖ ἐπίσης ἀπέθανε καὶ ἐτάφη. Δι' αὐτὸ ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα τὰ Μύρα εἶχαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν μίαν ιδιαίτερη γρήμη. Χιλιάδες προσκυνητὲς ἐπισκεπτόνται ἐτησίως τὰ Μύρα ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον ἕξ αἰτίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Εἶναι ἀξιωσημείωτο ὅτι ὀρισμένοι ἐρευνητὲς ἀμφιβάλλουν ὡς πρὸς τὴν ἱστορικότητα τοῦ προσώπου τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐπειδὴ τὰ σχετικά μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του δὲν θεωροῦνται ἐπαρκῶς τεκμηριωμένα. Τὰ περισσότερα, ὅσα γνωρίζομε διὰ τὸν Ἅγιο Νικόλαο, προέρχονται ἀπὸ τὰ Συναξάρια καὶ ἀπὸ τὴν εὐσεβὴ παράδοση, ἡ ὁποία ὁμως φαίνεται νὰ ἔχει ἱστορικὸ πυρῆνα. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων καὶ ὡς πολέμιος τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως καὶ προστάτης τῆς Ὀρθοδόξου διδασκαλίας. Ἐπίσης τὸ ὄνομά του συνδέεται μὲ ἔργα εὐποιίας καὶ χριστιανικῆς φιλανθρωπίας, θεωρεῖται δὲ ὡς ὁ προστάτης τῶν ναυτιλλομένων καὶ γενικὰ ὅλων ἐκείνων, ὅσοι ἔχουν σχέση μὲ τὴ θάλασσα. Στὴ βορειοδυτικὴ Εὐρώπῃ ὁ Ἅγιος Νικόλαος εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς του (6 Δεκεμβρίου) φέρει τὰ δῶρα στὰ παιδιὰ, ἥτοι ἔχει ἀνάλογη ἀποστολὴ μὲ ἐκείνην τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ ἄλλη παράδοση φέρει δῶρα στὰ παιδιὰ καὶ τοὺς ἐνηλίκους κατὰ τὴν 1η Ἰανουαρίου, ἡμέρα τῆς μνήμης του. Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ ἀγάπη τῶν εὐρύτερων λαϊκῶν μαζῶν πρὸς τὸν Ἅγιο Νικόλαο εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ πάρα πολὺ διαδεδομένη.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς ἀρχίζουν οἱ ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὑπέφεραν γενικὰ οἱ παράλιες ἢ πλησίον τῆς παραλίας κείμενες πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ τὰ Μύρα. Ἐπίσης οἱ πλημμύρες τοῦ παρακείμενου ποταμοῦ «Μύρωνος» ἐπροξένησαν μεγάλες ζημιές στὴν πόλιν τῶν Μύρων καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχή.

Σήμερα διατηροῦνται στὰ Μύρα πολλὰ καὶ σπουδαῖα μνημεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ τὰ ἀκόλουθα: Ἡ Ἀκρόπολις, τὸ θέατρο, ἡ Λυκαϊκὴ νεκρόπολις¹²⁵, μία ἀπὸ τίς σημαντικότερες τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν προεκτισμάτων καὶ ἄλλα.

τοῦ ἐν θαύμασι περιωνύμου Νικολάου Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίων Ἐπαρχίας», PG 116, στ. 317-356. Πρβ. Γ. Δ. Παπαδημητρίου, *Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ. Ἡ ζωὴ καὶ τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Νικολάου*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1992, σ. 11 κέ.

125. Λέγοντας «λυκαϊκοὺς τάφους» ἐννοοῦμε τάφους σκαμμένους στοὺς βρά-

26. Βασιλική Ἁγίου Νικολάου

Βορειοδυτικά τῆς κεντρικῆς πλατείας τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ Demre τῆς νοτιοανατολικῆς Τουρκίας καί σέ ἀπόσταση περὶ τὰ 200 μ. ἀπὸ αὐτὴν, ὑψώνεται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας καὶ θαυματουργοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ διαχριστιανικὸ λατρευτικὸ κέντρο καὶ πόλο ἑλξεως πολυαρίθμων ἐπισκεπτῶν καὶ προσκυνητῶν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὸν Ἅγιον Νικόλαο τιμοῦν ἐπίσης οἱ Τοῦρκοι μουσουλμάνοι καὶ τὸν ἔχουν ταυτίσει μὲ τὸν Ἅγιον ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος φέρει στὰ μικρὰ παιδιὰ τὰ δῶρα, ἀντίστοιχον πρὸς τὸν Ἅγιον Βασίλειον.

Εἶναι πολὺ πιθανόν, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ κατὰ τὸ β' μισό τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ., νὰ ἰδρῦθηκε παρὰ τὸν τάφον του χριστιανικὸς ναὸς. Τὸ ἔτος 565 μ.Χ. ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀρχιμανδρίτη Νικόλαο ἡ ὑπαρξὴ χριστιανικοῦ ναοῦ παρὰ τὸν τάφο τοῦ Ἁγίου Νικολάου¹²⁶. Μαρμάρινα ὀρχιτεκτονικὰ μέλη, χρονολογούμενα στὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰῶνα μ.Χ. ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴν τὴν εἶδηση.

Κατὰ τὸν 8ο αἰῶνα μ.Χ. ἀνηγέρθη στὴν ἴδια θέσιν ναὸς, ἐκ χρησιμοποιεθέντων ὕλικων, προερχομένων ἀπὸ τὸν παλαιότερο ναό, ὁ ὁποῖος ἔκειτο στὴν περιοχὴ. Τὸ ἔτος 808 μ.Χ. ὁ στόλος τῶν Ἀββασιδῶν ἐπετέθη ἐναντίον τῶν Μύρων τῆς Λυκίας, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπιστροφῆς αὐτοῦ ἀπὸ μίαν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς νήσου Ρόδου. Κατὰ τὸ ἔτος 1072 μ.Χ. ἔμποροι ἀπὸ τὸ Μπάρι τῆς Ἰταλίας βρῆκαν τὸν τάφο τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ μετέφεραν τὰ λείψανα ἐκεῖνου στὴν Ἰταλία¹²⁷. Στὴν Ἀπουλία ἀνήγειραν τότε μία βασιλική, ὅπου ἐναπετέθησαν τὰ λείψανα αὐτά.

Τὸν 11ο αἰῶνα μ.Χ. ἀνακαινίσθηκε ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Μύρων καὶ ἐπεκτάθηκε. Τὸ ἔτος 1862 μ.Χ. ἓνας Ρῶσος πρίγκιπας προέβη

χοι, μὲ μνημειώδεις προσόψεις, ταφικοὺς θαλάμους καὶ κλίνες ἐντὸς αὐτῶν. Ἀπαντοῦν κυρίως στὶς περιοχὲς τῆς Λυκίας ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ. Στὴ νῆσο Μεγίστη (Καστελλόριζο) διατηρεῖται ἓνας λυκιακὸς τάφος, καθὼς καὶ στὴν Κάμειρο Σκάλα τῆς νήσου Ρόδου.

126. Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Νικόλαος συνέταξε βιογραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας.

127. Ὑπάρχει ἡ ἀποψη ὅτι οἱ Ἰταλοὶ ἔμποροι δὲν βρῆκαν τὸν πραγματικὸν τάφο τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ συνεπῶς τὰ λείψανα, τὰ ὁποῖα μετέφεραν στὴν Ἰταλία, δὲν ἦσαν γνήσια. Ἐπίσης ὑποστηρίζεται ἡ ἐκδοχὴ ὅτι καὶ ἐὰν βρῆκαν τὸν πραγματικὸν τάφο, μετέφεραν μόνον μέρος τῶν ἁγίων λειψάνων, ἐνῶ ἕτερο μέρος παρέμεινε στὰ Μῦρα.

στή στερέωση και την ανακαίνιση του ναού αυτού, υπό την εποπτεία του αρχιτέκτονα Salzmann.

Ο ναός του Ἁγίου Νικολάου στα Μύρα (διαστάσεων 25 x 18 μ.)¹²⁸, ὅπως διατηρεῖται σήμερα, ἔχει τὴ μορφή τρικλίτης θολωτῆς βασιλικῆς μετὰ τρούλλου¹²⁹. Γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ διατηροῦνται διάφορα προσκτίσματα. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη καὶ χωρίζεται μὲ πεσσοὺς σὲ τρία κλίτη. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπὸ δυσμὰς πρὸς ἀνατολὰς (94°) καὶ ἐμφανίζει ἀπόκλιση 4° πρὸς τὰ νοτιοανατολικά.

Τὸ μεσαῖο κλίτος τοῦ ναοῦ εἶναι εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ περατοῦται σὲ μεγάλη ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλική (χορδῆς 7.16 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἢ ἡμιεξαγωνική. Στὸν τοῖχο τῆς μεσαίας πλευρᾶς τῆς ἀψίδας ἀνοίγονται τρία μεγάλα, ὀρθογωνίου σχήματος, παράθυρα, τοξωτὰ ἄνω, ἐπιτρέποντα τὴν εἵσοδο τοῦ φωτὸς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Ἐντὸς τῆς ἀψίδας περικλείεται πεταλοειδὲς σύνθρονο, ἀποτελούμενο ἀπὸ δέκα σειρὲς ἐδωλίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐκάθητο ὁ κληρὸς. Στὸ μέσον τῆς ἀνωτέρας βαθμίδας τοῦ συνθρόνου διατηρεῖται ἡ βάση τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκάθητο ὁ Ἐπίσκοπος.

Τὸ Ἱερὸ Βῆμα περιοριζέτο στὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ κατελάμβανε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα αὐτοῦ. Τοῦτο ἐχωριζέτο τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ μαρμάρινο, χαμηλὸ τέμπλο (πεσσοί - θωράκια). Διατηρεῖται ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου κατὰ χώραν, ἐνῶ τὰ υπόλοιπα τμήματα δὲν διατηροῦνται. Τὸ δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος κεῖται κατὰ 0,10 μ. ὑψηλότερα τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὸ μέσον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος κεῖται ἡ Ἁγία Τράπεζα. Στὶς τέσσερις γωνίες αὐτῆς διατηροῦνται ἰσάριθμοι, κυλινδρικοὶ ἀρράβδωτοι, μαρμάρινοι κίονες, οἱ ὁποῖοι ἐστήριζαν τὸ ὑπεράνω τῆς Ἁγίας Τράπεζας κείμενο κιβώριο, τὸ ὁποῖον δὲν διατηρεῖται.

Στὸ κέντρον τοῦ μεσαίου κλίτους φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ ὑψώνετο ἡμισφαιρικός τρούλλος, σήμερα ὅμως τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ναοῦ καλύπτεται μὲ σταυροθόλιο. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ κεραία αὐτοῦ καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρική ὀροφή (καμάρα). Τὰ πλάγια κλίτη τοῦ ναοῦ εἶναι στενότερα τοῦ μεσαίου. Τὸ βόρειο κλίτος περατοῦται σὲ εὐθεία πλευρὰ πρὸς ἀνατολὰς, ἐνῶ τὸ νότιο κλίτος περατοῦται σὲ ἡμικυκλική ἀψίδα. Τὸ νότιο κλίτος καλύπτεται κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸ αὐτοῦ τμήμα μὲ ἡμισφαιρικὸ τρούλλο,

128. R. Krauthimer, *Παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθήνα 1998, σσ. 352-354, εἰκ. 250-251.

129. K. Dörtlik, *Antalya ...*, (κάτοψη).

κατὰ δὲ τὸ δυτικὸ μὲ κτιστὴ καμάρα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ βόρειο κλίτος τοῦ ναοῦ. Τὰ δάπεδα τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ μαρμαροθετήματα. Ἐπὶ τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται σήμερα μία παλαιὰ σαροκοφάγος, ἡ ὁποία τιμᾶται ὡς ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς εἶναι προσκεκολλημένοι διπλὸς νάρθηκας (ἔσω-νάρθηκας - ἔξωνάρθηκας)¹³⁰. Δυτικὰ τῶν δύο ναρθηκῶν κεῖται εὐρύχωρο αἶθριο, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Στὸ μέσον περι-
που αὐτοῦ εὐρίσκεται ὀκταγωνικὴ φιάλη¹³¹.

Βόρεια τῆς βασιλικῆς ἦσαν προσκεκολλημένα διάφορα προσκτίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ τὸ Βαπτιστήριον. Εἰδικότερα, βόρεια τοῦ ἔσωνάρθηκα καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτόν, κεῖται πρόσκτισμα τὸ ὁποῖο, ἐξ αἰτίας τῆς θέσεως καὶ τῆς μορφῆς του, εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθεῖ μετὰ μεγάλης πιθανότητος ὡς τὸ βαπτιστήριον¹³².

Τὸ βαπτιστήριον ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη (ἔσωτερικῶν διαστάσεων 4,50 x 4,50 μ. περίπου), στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ ὁποίου ἴστανται ἰσάριθμοι πεσσοί. Οἱ πεσσοὶ αὐτοὶ ἐνώνονται μεταξὺ τῶν μὲ ἡμικυκλικά τόξα, τὰ ὁποῖα στηρίζουν χαμηλὸ, τυφλὸ ἡμισφαιρικὸ τροῦλλο (διάμετρος βάσεως 3,40 μ. περίπου). Στὸ κέντρον τοῦ χώρου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει τὸ «φωτιστήριον» τοῦ βαπτιστηρίου, θὰ ἔκετο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος, ἡ ὁποία ὁμως δὲν διατηρεῖται. Τὸ βαπτιστήριον εὐρίσκετο σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἔσωνάρθηκα καὶ μέσῳ αὐτοῦ ἐπεκρινόμην μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὶς ἐσωτερικὰς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ βαπτιστηρίου διατηροῦνται λείψανα παλαιοῦ γραπτοῦ διακόσμου.

27. Παρεκκλήσια

Νότια τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶναι προσκεκολλημένα δύο παρεκκλήσια, ἥτοι:

130. Ὑπεράνω τοῦ διπλοῦ νάρθηκα εὐρίσκονται ὑπερῶα ἢ γυναικωνίτες.

131. Ἡ φιάλη ἅπαντὰ τόσον στὰ αἶθρια τῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν, ὅσον καὶ στὶς αὐλὲς τῶν βυζαντινῶν Μονῶν, ὅπου σχετίζεται μὲ τὴν τελετὴ τοῦ Ἁγιασμοῦ. Ἐπίσης στὶς αὐλὲς ἢ στὰ προαύλια τῶν μουσουλμανικῶν τεμενῶν ἅπαντὰ πάντα κρήνη ἢ εἶδος «φιάλης», ὅπου ῥεεῖ ὕδωρ, χρησιμοποιούμενο γιὰ τίς τελετουργικὰς νύφεις τῶν πιστῶν. Ἀνάλογα παραδείγματα κρηνῶν γιὰ τελετουργικὰς νύφεις ἀπαντοῦν ἐπίσης στοὺς ναοὺς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης, ὅπως καὶ στὸν ναὸ τοῦ Σολομῶντος, στὰ Ἱεροσόλυμα.

132. Γ. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια* ..., σ. 3 κέ.

Παρεκκλήσιο Α (βόρειο): Κατά μήκος της νοτίας έξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς εἶναι προσηρτημένο ἓνα παρεκκλήσιο, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ βαίνει ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ περατοῦται σὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, στὸ μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται μονόλοβο παράθυρο¹³³.

Παρεκκλήσιο Β (νότιο): Νότια τοῦ Παρεκκλησίου Α εἶναι προσκεκολλημένο ἕτερο παρεκκλήσιο. Τὸ ἀνατολικὸ αὐτοῦ τμήμα ἐμφανίζει σὲ κάτοψη σχῆμα ἑλευθέρου σταυροῦ, ἐνῶ τὸ δυτικὸ εἶναι ὀρθογωνίου σχήματος κατὰ τὴν κάτοψη¹³⁴. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ κεραία τοῦ σταυροῦ περατοῦται σὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, στὸ μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται τρίλοβο παράθυρο. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ καλύπτονται μὲ ἡμικυκλινδρικές ὀροφές, ἐνῶ στὸ κέντρον τοῦ σταυρικοῦ παρεκκλησίου ὑψώνεται ἡμισφαιρικός τροῦλλος. Τὸ σταυρικὸ παρεκκλήσιο ἐπικοινωνεῖ τόσο μὲ τὸ Παρεκκλήσιο Α, ὅσον καὶ μὲ προσκτίσματα, τὰ ὁποῖα κεῖνται νότια αὐτοῦ.

Στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ Παρεκκλησίου Β διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ι. *Ἱερὸ Βῆμα. Ἀψίδα. Τεταρτοσφαῖριο:* Πιθανῶς στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ εἰκονίζετο εἴτε ἡ Δέηση, εἴτε ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα. Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαῖριο καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ τρίλοβο παράθυρο εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι, στήθαῖοι, μετωπικοί, ἀδιάγνωστοι.

Κόγχη: Ἅγιοι Ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας παρίστανται, ὡς συνήθως, τέσσερις ἅγιοι Ἱεράρχες, ὁλόσωμοι, ὄρθιοι, μετωπικοί, φέροντες ἐπισκοπικά ἄμφια καὶ κρατοῦντες κλειστοὺς κώδικες. Τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτοὶ εἰκονίζονται μετωπικοὶ καὶ ὄχι στραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον τῆς ἀψίδας, μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ ἐποχὴ πρὸ τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰῶνα μ.Χ.¹³⁵

Εἰδικότερα, οἱ Ἱεράρχες αὐτοὶ εἶναι οἱ ἐξῆς (ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον):

α) Νικόλαος Μύρων (;) Στὴ θέση αὐτὴ εἰκονίζεται πιθανότατα ὁ Ἅγιος Νικόλαος, Ἀρχιεπίσκοπος Μύρων τῆς Λυκίας καὶ πάτριωνας τοῦ ναοῦ¹³⁶.

133. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ ...*, σ. 353, εἰκ. 251 (κάτοψη).

134. Στὸ ἴδιο.

135. Ἄ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιασμὸς τῆς ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν*, Ἀθήνα 1957, σ. 47.

136. Ἱ. Βολανάκης, «Ὁ εἰς Ἀποδοῦλον Ἀμαρίου βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου», *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἱεράκλειον Κρήτης 1976, τόμ. Β', Ἀθήνα 1981, σσ. 44-46.

β) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸν τοῦ χέρι, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸν κρατεῖ κλειστὸ κώδικα, ποῦ φέρει πολὺτιμη, διάλιθη στάχωση.

γ) Μέγας Βασίλειος¹³⁷.

δ) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

Νότιος τοῖχος: Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου παρίστανται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες, ὄρθιοι, ὁλόσωμοι καὶ ἓνας Ἱεράρχης στηθαῖος.

Βόρειος τοῖχος. *Πρόθεση*: Στὴν κόγχη εἰκονίζεται Ἅγιος Ἱεράρχης ἀδιάγνωστος. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του εἶναι γεροντικά. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸν τοῦ χέρι καὶ κρατεῖ κλειστὸ κώδικα μὲ τὸ ἀριστερὸν.

II. *Κυρίως ναός*. *Νότιος τοῖχος*: Διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν. Διακρίνεται ἀδιάγνωστος Ἅγιος, ὁ ὁποῖος παρίσταται ὁλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός.

Βόρειος τοῖχος: Στὸ τύμπανο τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος διατηροῦνται τοιχογραφίες σὲ δύο ζώνες. Ἐνω ζώνη: Δέηση¹³⁸. Κάτω ζώνη: Ἅγιοι ἀδιάγνωστοι.

Δυτικὸς τοῖχος. Ἐνω ζώνη: Κοίμησις τῆς Θεοτόκου¹³⁹. Κάτω ζώνη: Λείψανα τοιχογραφιῶν.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτές, ἂν καὶ δὲν διατηροῦνται σὲ καλὴ κατάστασις καὶ δὲν ὑπάρχει κτητορικὴ ἐπιγραφή ἢ ἄλλο στοιχεῖο, βάσει τοῦ ὁποῖου νὰ εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκριβεία, εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα μ.Χ.

XV. ΠΕΡΓΗ (PERGE)

Βορειοανατολικά τῆς Ἀττάλειας καὶ σὲ ἀπόστασις 15 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, δυτικὰ τῆς Ἀσπένδου καὶ σὲ ἀπόστασις 36 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, βορειοδυτικὰ τῆς Σίδης καὶ σὲ ἀπόστασις 62 χλμ. ἀπὸ αὐτὴν, κεῖνται τὰ ἐρεῖπια τῆς ἀρχαίας πόλεως Πέργης τῆς Παμφυλίας¹⁴⁰.

137. Ἰ. Βολανάκης, Ὁ ἱερός ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Λίνδου Ρόδου: Ἀρχιτεκτονικὴ-Τοιχογραφίες, Ρόδος 1998, σσ. 29-30.

138. Ἰ. Βολανάκης, «Ὁ εἰς Ἀποδοῦλου ...», σσ. 42-43, πίν. 28-29.

139. Ἰ. Βολανάκης, Ὁ ἱερός ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Λίνδου ..., σ. 36, πίν. 7. Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάγραμμα ..., σσ. 44-45. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινοὶ καὶ Μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου», ABME 6 (1948), σσ. 131-132.

140. Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ ὀνομάζετο «Παμφυλία», ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν καὶ διαφόρων φυλῶν σὲ αὐτὴν.

Ἡ Πέργη ιδρύθηκε σὲ μίαν ἐκτεταμένη καὶ εὐφορη πεδιάδα, κεμένη μεταξύ δύο λόφων καὶ περὶ τὰ 4 χλμ. δυτικά τοῦ ποταμοῦ Κέστρου (σημερινοῦ Aksu Çayı), ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦτο πλωτὸς καὶ ἔνωσε τὴν περιοχὴ μὲ τὴ Μεσόγειο Θάλασσα¹⁴¹.

Ἡ ἀρχαιότερη μέχρι σήμερα μαρτυρία γιὰ τὴν ἀρχαία Πέργη προέρχεται ἀπὸ τὸν Σκύλακα, ὁ ὁποῖος ἔζησε στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Ἡ πόλη ἔκειτο περὶ τὰ 12 χλμ. ἀπὸ τὴ θάλασσα, μετὰ τῆς ὁποίας συνεδέετο διὰ τοῦ ποταμοῦ Κέστρου. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Στράβων, ἡ Πέργη ιδρύθηκε ἀπὸ ἀποίκους, οἱ ὁποῖοι ἦλθαν ἀπὸ τὸ Ἄργος τῆς Πελοποννήσου, ὑπὸ τὴν καθοδήγησι τῶν ἡρώων Μόφου καὶ Κάλχα, μετὰ τὸ πέρασ τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου (περὶ τὰ τέλη τῆς 2ας χιλιετίας π.Χ.). Τὸ ἔτος 334 π.Χ. ἡ Πέργη κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ὁποίου (323 π.Χ.) περιῆλθε γιὰ βραχὺ χρονικὸ διάστημα στὴν κυριαρχία τῶν Σελευκιδῶν τῆς Συρίας. Ἀργότερα ἡ Πέργη ὑπήγετο στὸ Βασίλειο τῶν Ἀτταλιδῶν τῆς Περγάμου. Κατὰ τὸ ἔτος 133 π.Χ. ἡ Πέργη φαίνεται ὅτι ἀπέκτησε τὴν ἀνεξαρτησίαν της. Στὴν Πέργη ἐλατρεῖτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ θεὰ Ἄρτεμις, ἡ ὁποία ὠνομάζετο «Ἄρτεμις Περγαία» καὶ εἶχε ἓνα περίφημο Ἱερό, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ μέχρι σήμερα.

Ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστὸς στὴν περιοχὴ. Στὴν Πέργη ἦλθαν περὶ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ. ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ συνεργάτες του καὶ ἐκήρυξαν τὴ νέα θρησκεία, ὅπως ἀναφέρεται στίς *Πράξεις Ἀποστόλων*, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἀναγράφονται καὶ τὰ ἑξῆς:

«*Αναχθέντες δὲ ἀπὸ τῆς Πάφου οἱ περὶ τὸν Παῦλον ἦλθον εἰς Πέργην τῆς Παμφυλίας ... αὐτοὶ δὲ διελθόντες ἀπὸ τῆς Πέργης παρεγένοντο εἰς Ἀντιόχειαν τῆς Πισιδίας*»¹⁴². ... «*Καὶ διελθόντες τὴν Πισιδίαν ἦλθον εἰς Παμφυλίαν, καὶ λαλήσαντες ἐν Πέργῃ τὸν λόγον κατέβησαν εἰς Ἀττάλειαν*»¹⁴³.

Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἡ Πέργη ἀπέβη σπουδαῖο χριστιανικὸ κέντρο τῆς περιοχῆς καὶ ἀνηγέρθησαν σὲ αὐτὴν μεγάλες χριστιανικὲς βασιλικές. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἔξῃς οἱ ἀραβικές, πειρατικές ἐπιδρομές, οἱ ὁποῖες ἔλαβαν χώραν, εἶχαν ὥς ἐπακόλουθο τὴν ἐρήμωσι τῆς πόλεως καὶ τὴν ἐγκατάλειψι τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Οἱ κάτοικοι τῆς Πέργης, ὅσοι ἐπέζησαν τῶν καταστροφῶν, ἦλθαν στὴ γειτονικὴ Ἀττάλεια, ὅπου καὶ ἐγκατεστάθησαν.

141. Prof. K. Dörtlik, *Antalya ...*, σ. 114 κέ. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 727-733.

142. *Πράξεις* 13, 13-14.

143. *Πράξεις* 14, 24-25.

Στην Πέργη της Παμφυλίας διατηρούνται σήμερα έντυπωσιακά ερείπια αρχαίων μνημείων και οικοδομικών συγκροτημάτων. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και τὰ ακόλουθα: α) Θέατρο, β) Στάδιο, γ) Θέρμες, δ) Νυμφαῖον, ε) Ἀγορά, στ) Παλαιστρα, ζ) Ἀκρόπολη, η) Νεκρόπολη, θ) τείχη, ι) δύο παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς καὶ ἄλλα.

28. Βασιλικὴ Α (δυτικὴ βασιλική)

Νότια τῆς Ἀγορᾶς τῆς Πέργης, βορειοανατολικά τοῦ Σταδίου καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτό, κεῖνται τὰ ερείπια μιᾶς βασιλικῆς¹⁴⁴, τὸ μήκος τῆς ὁποίας, μετὰ τοῦ αἰθρίου, ἀνέρχεται στὰ 80 μ. περίπου.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες, ἐκάστη ἐξ ἑνδεκα κίωνων ἀποτελουμένη, σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖον ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων. Ὑπῆρχε ἐγκάρσιον κλίτος, τὸ ὁποῖο ἐξεῖχε σὲ σχῆμα T¹⁴⁵. Οἱ πλάγιες κιονοστοιχίες τῆς βασιλικῆς δὲν προχωροῦσαν στὸν χώρον τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ἀλλὰ ἐκάμπτοντο, ἀκολουθώντας τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα τοῦ μεγάλου καὶ ἱκανῶς ἐξέχοντος ἐγκαρσίου κλίτους¹⁴⁶.

Ὡς Ἱερό Βῆμα ἐχρησίμεινε τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους τῆς βασιλικῆς, τὸ ὁποῖο ἐπερατοῦτο σὲ μία μεγάλη ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἐσωτερικῶς πεταλόμορφη καὶ ἐξωτερικῶς τριπλευρῇ, ἐγγεγραμμένη ἐντὸς ὀρθογωνίου, σύμφωνα μὲ τὰ συριακὰ πρότυπα. Ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἔκειντο τὰ Παστοφόρια. Τὰ πλάγια κλίτη (πλάτους 4,20/4,30 μ.) ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθεῖες πλευρές. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς ὑπῆρχε τριβηλο ἄνοιγμα, μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐπεκοινωνεῖ μετὰ τοῦ αἰθρίου. Ἡ βασιλικὴ ἐστερεῖτο νάρθηκα. Τὸ αἶθριο ἦτο τρίστωο¹⁴⁷.

Ἡ βασιλικὴ Α τῆς Πέργης ἀνηγέρθη πιθανῶς κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς.

144. Ἀγγ. Κιντῇ, *Τουρκία*, σ. 281. Κ. Dörtlük, *Antalya ...*, σ. 113 (τοπογραφικὸ διάγραμμα - κάτοψη μνημείου).

145. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σσ. 278-281, εἰκ. 159 (κάτοψη). Ἀ. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική*, τόμ. Α', σ. 49, εἰκ. 25 (κάτοψη).

146. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler ...*, σ. 47, εἰκ. 19 (κάτοψη).

147. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ ...*, σ. 142, εἰκ. 62 (κάτοψη).

29. Βασιλική Β (βόρεια βασιλική)

Βορειοδυτικά της ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς Πέργης, νότια τῆς Παλαίστρας καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτήν, ἔκειτο ἡ βασιλικὴ Β, ἡ ὁποία πιθανῶς ἀπετέλει τὸν καθεδρικό ναὸ τῆς πόλεως¹⁴⁸. Τὸ συνολικὸ μῆκος αὐτῆς, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ αἵθριου, ἀνῆρχετο σὲ 80 μ. περίπου. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βασιλικῆς αὐτῆς διατηρεῖται μέχρι σήμερα σὲ μέγα ὕψος.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐκχωρίζετο μὲ τέσσερις κιονοστοιχίες σὲ πέντε κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μία μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἡ ὁποία ἦτο ἐγγεγραμμένη ἐντὸς ὀρθογωνίου. Τὰ πλάγια κλίτη ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Ὑπῆρχε ἐγκάρσιο κλίτος, μὴ ἐξέχον. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους ἐχρησίμευε ὡς Ἱερὸ Βῆμα τῆς βασιλικῆς. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν νάρθηκα ἔκειτο εὐρύχωρο, τετράστω αἶθριο¹⁴⁹. Ἡ βασιλικὴ Β τῆς Πέργης ἀνηγέρθη πιθανῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ., ἴσως στὴ θέση ἀρχαίου Ἱεροῦ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων, καὶ ἐρειπώθηκε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς.

XVI. ΣΙΔΗ (SIDE)

Νοτιοανατολικά τῆς Ἀττάλειας καὶ σὲ ἀπόσταση 75 χλμ. ἀπὸ αὐτήν, ἐπὶ τῆς παραλίας (Μεσόγειος Θάλασσα), κεῖνται τὰ εἰρεπια τῆς ἀρχαίας πόλεως Σίδης τῆς Παμφυλίας. Ἡ ὀνομασία «Σίδη, ἦ» εἶναι ἀρχαιωτάτη καὶ σημαίνει «καρπὸς ροιᾶς», ἥτοι ρόδι. Φαίνεται ὅτι καὶ τὸ δένδρο «ροιά ἢ πουνικὴ» (*Punica granatum*)¹⁵⁰ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτή, γι' αὐτὸ καὶ ἡ πόλη ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν αὐτή. Ἡ Σίδη κατοικήθηκε ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ., ἀπὸ ἀποίκους τῆς αἰολικῆς πόλεως Κύμης, ἡ ὁποία ἔκειτο πλησίον τῆς Σμύρνης (δυτικὴ παραλία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας). Σύμφωνα μὲ ἀρχαία παράδοση, οἱ ἀποικοὶ ἀπὸ τὴν Κύμη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σὲ βραχὺ διάστημα ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς των στὴν περιοχὴ, ἀπώλεσαν τὴ γλῶσσα των (ἐλληνικὴ) καὶ ὠμίουν τὴ

148. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σ. 281. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 730-732. Κ. Dörtlük, *Antalya ...*, σ. 113 (τοπογραφικὸ διάγραμμα-κάτοψη τοῦ μνημείου). H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler ...*, σ. 51, εἰκ. 21 (κάτοψη).

149. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler ...*, σ. 51, εἰκ. 21 (κάτοψη).

150. G. Cheerts, *Botanica*, σ. 723.

βαρβαρική γλώσσα των έντοπίων. Αυτό μᾶς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτοί κατά την ἄφιξη των βρῆκαν ἕναν παλαιότερο οἰκισμό στήν περιοχὴ, ὁ ὁποῖος ἐκατοικεῖτο ἀπὸ Ἀνατολίτες¹⁵¹.

Τὸ ἔτος 333 π.Χ. ἡ Σίδη ἀναγκάσθηκε νὰ δεχθεῖ μακεδονικὴ φρουρὰ καὶ ὑπετάγη στὸν Μ. Ἀλέξανδρο (356-323 π.Χ.). Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ ἐπιγραφές συντάσσονται στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ ἡ ἑλληνικὴ εἶναι ἡ ἐπίσημη γλώσσα τῆς περιοχῆς καὶ τῆς ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξεως. Κατὰ τὸ ἔτος 218 π.Χ. ἡ Σίδη προσηρτήθη στὸ Κράτος τῶν Σελευκιδῶν τῆς Συρίας. Ἡ ἀκμὴ τῆς πόλεως ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 2ο αἰῶνα π.Χ., ὅταν τὸ ἐμπόριο τῶν σκλάβων ἀπετέλει τὴν κυρίᾳ πηγὴ πλουτισμοῦ τῶν κατοίκων τῆς Σίδης.

Τὰ παράλια τῆς Παμφυλίας καὶ τῆς Κιλικίας ἦσαν γνωστὰ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὡς κέντρα τῆς πειρατείας. Γιὰ τοὺς πειρατὲς ἡ Σίδη ἦτο ὁ πλησιέστερος καὶ σημαντικότερος λιμένας, ὅπου μποροῦσαν νὰ μεταφέρουν τὴ λεία τῶν καὶ νὰ τὴν προσφέρουν πρὸς πώληση. Ὅταν ὁ Ρωμαῖος Πομπήιος (106-48 π.Χ.) κατὰ τὸ ἔτος 67 π.Χ. ἐπέτυχε νὰ ἐξαλείψει τελικὰ τὴν πειρατεία, τὸ ἐμπόριο τῶν σκλάβων ἐτερματίσθη καὶ ἡ πρώτη περίοδος ἀκμῆς τῆς Σίδης εἶχε ἤδη παρέλθει.

Κατὰ τὸν 2ο αἰῶνα μ.Χ., κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς «Ρωμαϊκῆς Εἰρήνης» ἄρχισε καὶ πάλιν νὰ ἀκμάζει ἡ Σίδη καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους δύο αἰῶνες ἔφθασε σὲ ἕναν μέχρι τότε ἄγνωστο πλοῦτο καὶ ἀπέκτησε μεγάλῃ ἐπιρροή. Φαίνεται, ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἀποκτουμένων ἐσόδων διετίθετο γιὰ τὴ διακόσμησιν τῆς πόλεως, ἐπειδὴ τὰ περισσότερα μνημεῖα, τὰ ἐρείπια τῶν ὁποίων διατηροῦνται μέχρι σήμερα καὶ ἐντυπωσιάζουν θετικὰ τὸν ἐπισκέπτη, προέρχονται ἀπὸ τὴν περίοδον αὐτήν.

Μὲ τὴν ἐπακολουθήσασα παρακμὴ τῆς Ρώμης ἡ Σίδη ὑπέστη μεγάλες καταστροφές ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, οἱ ὅποιοι ἐπέδραμιαν ἐναντίον της, προερχόμενοι ἀπὸ τὸν Βορρὰ. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ., ἡ πόλις ἀναγκάσθηκε νὰ περιορισθεῖ στὸ ἄκρο τῆς χερσονήσου, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἦτο κτισμένη καὶ νὰ ἀνεγείρει ἀμυντικὸ τεῖχος γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν κατοίκων της. Τοῦτο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ περιορισθεῖ ἡ ἔκτασις τῆς Σίδης στὸ ἥμισυ περίπου, σὲ σχέση μὲ τὴν προηγούμενη περίοδον.

Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἡ Σίδη ἤκμασε καὶ πάλιν, ὅπως μαρτυροῦν μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ λαμπρὰ χριστιανικὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ἀνηγέρθησαν σὲ αὐτήν. Ὅμως οἱ ἀραβικὲς καὶ ἄλλες ἐχθρικὲς ἐπιδρομές, οἱ ὁποῖες ἤρχισαν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς, ἐπέφεραν τὴν

151. J. Freely, *Türkei ...*, σ. 292 κέ.

παρακμή της πόλεως και της γύρω από αυτήν περιοχής. Παρά το γεγονός, ότι οι Βυζαντινοί κατόρθωσαν να απωθήσουν τους Άραβες, η πόλη δεν μπόρεσε να συνέλθει από τις καταστροφές των αραβικών επιδρομών.

Κατά τον 10ο αιώνα μ.Χ. η Σίδη κατεστράφη από πυρκαϊά και επί χίλια περίπου έτη εγκατελείφθη τελείως, αλλά οι νότιοι άνεμοι εκάλυψαν με άμμο τα ερείπια της πόλεως και διά του τρόπου αυτού τα διετήρησαν σε καλή σχετικά κατάσταση.

Περί τα τέλη του 19ου αιώνα μ.Χ. εγκατεστάθηκαν στην περιοχή της Σίδης έλληνόφωνοι Μουσουλμάνοι, οι όποιοι προήρχοντο από την Κρήτη και ίδρυσαν μικρό οικισμό, το «Σελιμιγιέ» (Selimiye). Οι απόγονοι αυτών ζουν μέχρι σήμερα μεταξύ των ερειπίων της αρχαίας Σίδης.

Κατά τα τελευταία έτη διενεργούν ανασκαφές στη Σίδη Τουρκοί αρχαιολόγοι, οι όποιοι απεκάλυψαν τα αρχαία οικοδομήματα, χωρίς να απομακρύνουν τους κατοίκους της περιοχής. Ή Σίδη κατά τα τελευταία έτη, έξ αιτίας των μνημείων της και της εξαιρετικής θέσεως, την όποιαν κατέχει, δέχεται μεγάλο αριθμό επισκεπτών έτησίως, με αποτέλεσμα να είναι ένα από τα σημαντικότερα τουριστικά θέρετρα της νοτιοανατολικής Τουρκίας.

Τά κυριότερα μνημεία της Σίδης, τά όποια έχουν έλθει στο φώς μέχρι σήμερα και τά όποια έχουν ερευνηθεί λιγότερο ή περισσότερο¹⁵², είναι τά ακόλουθα:

α) Έξωτερική πύλη της πόλεως, β) Ρωμαϊκό Νυμφαϊόν, γ) Έξωτερικό τείχος της πόλεως, δ) λεωφόρος με κίονες και στοές εκατέρωθεν αυτής, ε) έσωτερική πύλη της πόλεως ή «Πύλη του Βεσπασιανού», στ) έλληνιστικές οίκες, ζ) Άγορά, η) Ρωμαϊκές Θέρμες, θ) Θέατρο, ι) ναός του Διόνυσου, ια) ναός της Αθηνάς, ιβ) ναός του Απόλλωνος, ιγ) βυζαντινή βασιλική, ιδ) ναός του Μάν, ιε) τείχος της πόλεως, ιστ) δημόσια Άγορά, ιζ) βυζαντινή βασιλική, ιη) ύδραγωγείο και άλλα.

Ο Χριστιανισμός, ή νέα θρησκεία της αγάπης και της συγγνώμης, με τον οικουμενικό της χαρακτήρα, διεδόθη ένωρίτατα και στη Σίδη, ή όποια ευρίσκεται πλησίον των πρώτων χριστιανικών κέντρων της Συρίας και της Παλαιστίνης. Κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους (4ος-6ος αιώνας μ.Χ.) άνηρέθησαν στη Σίδη μεγάλων διαστάσεων χριστιανικοί ναοί, τά ερείπια των όποίων διατηρούνται μέχρι σήμερα. Ή οικοδομική δραστηριότητα συνεχίστηκε έν μέρει και κατά τους βυζαντινούς χρόνους.

152. Στο ίδιο, σ. 294 (τοπογραφικό διάγραμμα).

30. Βασιλική Α (βορειοδυτικά τοῦ Θεάτρου)

Βορειοδυτικά τοῦ ἀρχαίου Θεάτρου τῆς Σίδης καὶ πλησίον τοῦ Ἰεροῦ τοῦ Διονύσου διατηροῦνται τὰ ἐρείπια τρίκλιτης βασιλικῆς μεγάλων διαστάσεων, μὲ ἐγκάρσιο κλίτος ἐξέχον σὲ σχῆμα Τ. Διατηρεῖται σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μνημείου¹⁵³. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο πρὸς ἀνατολὰς σὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Τὰ πλάγια κλίτη ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθεῖες πλευρές.

31. Βασιλική Β (βορειοανατολικά τοῦ Θεάτρου – Καθεδρικός ναός)

Βορειοανατολικά τοῦ ἀρχαίου Θεάτρου τῆς Σίδης καὶ ἀνατολικά κεντρικῆς λεωφόρου τῆς ἀρχαίας πόλεως, κεῖνται τὰ ἐρείπια τρίκλιτης βασιλικῆς μεγάλων διαστάσεων, μὲ ἐγκάρσιο κλίτος, τὸ ὁποῖον ἐξέχει σὲ σχῆμα Τ¹⁵⁴. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο εἶναι εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ περατοῦται σὲ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἡ ὁποία ἐγγράφεται ἐντὸς ὀρθογωνίου, σύμφωνα μὲ τὰ συριακὰ πρότυπα. Τὰ πλάγια κλίτη περατοῦνται πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθεῖες πλευρές. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Δυτικὰ τοῦ νάρθηκα ἔκειτο τὸ αἶθριο.

Γύρω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ τὸ Βαπτιστήριον¹⁵⁵. Τὸ φωτιστήριον τοῦ βαπτιστηρίου αὐτοῦ ἐμφανίζει σὲ κάτοψη τετράκογχο σχῆμα. Στὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος. Ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς κολυμβήθρας ἔκειτο ἀνὰ μία μικρότερη κολυμβήθρα¹⁵⁶.

Νότια τῆς βασιλικῆς Β εὐρίσκετο σταυροειδῆς, ἐγγεγραμμένος ναός, δυτικὰ τοῦ ὁποίου ἦτο προσκεκολλημένος νάρθηκας. Παρὰ τὴ βασιλικὴ Β ἔκειτο τὸ Ἐπισκοπεῖον, ἥτοι τὸ μέγαρον, τὸ ὁποῖο ἐχρησίμευε ὡς κατοικία

153. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 772.

154. Στὸ ἴδιο, σ. 770.

155. S. Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, σσ. 251-252 (ἀριθμὸς μνημείου 692).

156. Τοῦτο παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια. Οἱ μικρότερες αὐτὲς κολυμβήθρες ἐχρησίμευαν εἴτε γιὰ τὸ βάπτισμα τῶν νηπίων, εἴτε γιὰ τὴν τελετὴ τῆς Ἀπολούσεως, εἴτε γιὰ τὴ φύλαξη ἐλαίου, τὸ ὁποῖο ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴ χορὴν τῶν βαπτιζομένων.

τοῦ Ἐπισκόπου καὶ κέντρον τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως τῆς περιοχῆς. Τοῦτο ἀποτελεῖτο ἀπὸ ἐκτεταμένο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε περισσοτέρους χώρους¹⁵⁷.

32. Βασιλικὴ Γ (νοτιοδυτικὰ τοῦ Θεάτρου)

Νοτιοδυτικὰ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου τῆς Σίδης καὶ δυτικὰ τῆς κεντρικῆς λεωφόρου τῆς ἀρχαίας πόλεως, κεῖνται τὰ ἐρεῖπια τρίκλιτης βασιλικῆς¹⁵⁸, ἡ ὁποία ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν λειψάνων ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς. Τὰ πλάγια κλίτη ἐπερατοῦντο πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθείες πλευρές. Δυτικὰ τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Σίδης τῆς Παμφυλίας, ἂν καὶ διατηροῦνται σὲ μέγα ὕψος, δὲν ἔχουν συστηματικῶς ἀνασκαφεῖ καὶ μελετηθεῖ μέχρι σήμερα. Ὁ ἀριθμὸς, τὸ μέγεθος καὶ ὁ πλοῦτος τὸν ὁποῖον ἐμφανίζουν, προϋποθέτουν μεγάλο ἀριθμὸ χριστιανῶν στὴ Σίδη, καθὼς καὶ οἰκονομικὴ, πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνθήση. Αὐτὰ ἀνηγέρθησαν κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ (4ος-6ος αἰώνας μ.Χ.) καὶ ἄρχισαν νὰ ἐρειπώνονται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα μ.Χ. καὶ ἔξῃς.

33. Βυζαντινὸς ναὸς

Ἐκτὸς τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Σίδης, διατηροῦνται μεταξὺ τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ τὰ λείψανα σταυροειδοῦς, ἐγγεγραμμένου ναοῦ τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἀνηγέρθη πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 886 μ.Χ.¹⁵⁹.

XVII. ΑΓΚΥΡΑ (ANKARA)

Νοτιοανατολικὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Istanbul) καὶ σὲ ἀπόσταση 459 χλμ. ἀπὸ αὐτήν, βορειοανατολικὰ τῆς Ἀττάλειας καὶ σὲ ἀπόσταση 506 χλμ.

157. Ἀνατολικὰ τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Παναγίας στὴν Ἐφεσο ἀνασκάπτεται ἐπίσης μεγάλων διαστάσεων Ἐπισκοπεῖον.

158. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σ. 768 (τοπογραφικὸ διάγραμμα Σίδης - κάτοψη βασιλικῆς).

159. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ ...*, σ. 417.

ἀπὸ αὐτὴν, στὴν καρδιά τοῦ κεντρικοῦ ὄροπεδίου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ σὲ ὑψόμετρο 900 μ. περίπου, κεῖται ἡ Ἱγκυρα, ἡ πρωτεύουσα τῆς Τουρκίας ἀπὸ τὸ ἔτος 1923 μ.Χ. Τὸ ὄνομα «Ἱγκυρα, ἡ» προέρχεται ἀπὸ τὴ ρίζα «ank», ἡ ὁποία ἀπαντᾷ συχνά στὶς Ἰνδοευρωπαϊκὲς γλῶσσες καὶ σημαίνει «φαράγγι, χαράδρα, κοίλωμα», πράγμα τὸ ὁποῖο ἀνταποκρίνεται στὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς πόλεως καὶ τὴ μορφολογία τῆς περιοχῆς.

Πλησίον τῆς σημερινῆς πόλεως τῆς Ἱγκυρας ἔχουν ἐπισημανθεῖ λείψανα προϊστορικῶν οἰκισμῶν. Θεωρεῖται σχεδὸν βέβαιο ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἔκειτο μία χεττιτικὴ πόλη, ἡ ὁποία ὁμως δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἀπλῶς ἐντοπισθεῖ μέχρι σήμερα. Πολυάριθμοι τάφοι φρυγικῆς ἐποχῆς (750-500 π.Χ.) δείχνουν ὅτι στὴν περιοχὴ ὑπῆρχε μία φρυγικὴ πόλη, ἡ ὁποία δὲν ἔχει μέχρι σήμερα ἐπισημανθεῖ¹⁶⁰.

Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἰδρυτὴς τῆς πόλεως εἶναι ὁ βασιλεὺς τῆς Φρυγίας Μίδας. Ἀπὸ τὸ ἔτος 546 π.Χ. ἕως τὸ ἔτος 334 π.Χ. ἡ Ἱγκυρα ὑπῆρξε σταθμὸς τῆς βασιλικῆς περσικῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία συνένδεε τὰ Σοῦσα μὲ τὶς Σάρδεις. Τὸ ἔτος 334 π.Χ. ἡ πόλη περιῆλθε στὴν ἐξουσία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ὁποίου ὑπῆχθη στοὺς Σελευκίδες τῆς Συρίας. Ἀργότερα ἡ Ἱγκυρα ἔγινε πρωτεύουσα τῶν Τεκτοσάγων, οἱ ὁποῖοι ἀνήγειραν ἓνα φρούριο, τὰ θεμέλια τοῦ ὁποίου εὐρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῆς πόλεως. Τὸ ἔτος 25 π.Χ. ἡ Γαλατία προσηρτήθη ἀπὸ τὸν Ὁκταβιανὸν Αὐγουστον στὴ Ρώμη καὶ ἡ Ἱγκυρα ἔγινε ἡ πρωτεύουσα τῆς Γαλατίας. Τότε ἡ πόλη ἐγνώρισε μεγάλη ἀκμὴ. Ἀνηγέρθησαν πολυάριθμα οἰκοδομήματα, μετὰξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται τὰ δημόσια λουτρά (θέρμες) καὶ ὁ ναὸς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης.

Περὶ τὸ ἔτος 50 μ.Χ. ὁ Ἀπόστολος Πέτρος καὶ περὶ τὸ ἔτος 51 μ.Χ. ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν Παῦλος ἐπισκέφθησαν τὴ Γαλατία καὶ ἐκήρυξαν τὸν Χριστιανισμό στὴν περιοχὴ. Λίγο ἄργότερα ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἀπηύθυνε τὴν πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Γαλατίας ἐπιστολὴν του:

«Παῦλος ἀπόστολος ... διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ... καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ πάντες ἀδελφοί, ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Γαλατίας»¹⁶¹.

Ἡ Ἱγκυρα ἀπέβη σπουδαῖο ἐκκλησιαστικὸ κέντρο. Σὲ αὐτὴν συνήλθαν τρεῖς Σύνοδοι, ἥτοι ἡ Σύνοδος τῆς Ἀγκύρας τοῦ ἔτους 314, τοῦ ἔτους 348 καὶ τοῦ ἔτους 358 μ.Χ.¹⁶². Σημειωτέον, ὅτι ἡ Ἱγκυρα ὀρίσθηκε ἀρχικὰ ὡς τόπος συγκλήσεως τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (325 μ.Χ.), ἀλλὰ ἔπειτα

160. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, σσ. 221-236.

161. *Πρὸς Γαλάτας* I, 1-2.

162. Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* ..., σσ. 96, 107, 187, 195-196.

άντικατεστάθη από τη Νίκαια της Βιθυνίας, εξ αιτίας του ευνκράτου αυτής κλίματος και της εγγιγνότητας αυτής προς την Κωνσταντινούπολη¹⁶³.

Ἡ Ἀγκυρα ἥκμασε κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Τὸ ἔτος 620 μ.Χ. ἡ πόλη ἐλεηλατήθη ἀπὸ τοὺς Πέρσες, κατὰ τὸν 7ο-8ο αἰώνα ἀπὸ τοὺς Ἀραβες, τὸ 871-893 ἀπὸ τοὺς Παυλικιανούς, ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Σταυροφόρους.

Κατὰ τὸ ἔτος 1127 μ.Χ. ἡ Ἀγκυρα περιῆλθε στοὺς Τούρκους καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα «Engüriye». Κατὰ τὸ ἔτος 1304 κατελήφθη ἡ πόλη ἀπὸ τοὺς Μογγόλους. Τὸ ἔτος 1402, στὴ μάχη τῆς Ἀγκύρας, ὁ Σουλτάνος Βαγιαζήτ Α' ὁ Κεραυνὸς (1389-1402) συνελήφθη αἰχμάλωτος ἀπὸ τὸν Ταμερλάνο (1336-1405). Τὸ ἔτος 1414 ἡ πόλη περιῆλθε ὀριστικὰ στοὺς Ὀθωμανούς. Τὸ ἔτος 1923 ὁ Μουσταφά Κεμάλ Ἀτατούρκ (1880-1938) ἔκανε τὴν Ἀγκυρα πρωτεύουσα τῆς Τουρκίας. Στὴν Ἀγκυρα διατηροῦνται μετὰξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς χριστιανικὰ μνημεῖα:

34. Βασιλικὴ (ναὸς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης)

Ἐντὸς τῆς σημερινῆς πόλεως τῆς Ἀγκύρας καὶ περίπου στὸ κέντρον αὐτῆς, στὴ συνοικία «Ulus»¹⁶⁴, ὑφώνεται ὁ ναὸς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης, ὁ ὁποῖος διατηρεῖται σχεδὸν ἀκέραιος. Εἰδικότερα ἐλλείπει μόνον ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος καὶ ἡ ὁροφὴ τοῦ οἰκοδομήματος. Ὁ ναὸς αὐτὸς μετεσκευάσθη κατὰ τὸν 5ο αἰώνα μ.Χ. σὲ χριστιανικὸ ναό¹⁶⁵.

Φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ στὴ θέση αὐτὴ ἀνηγέρθη ἓνα Ἱερὸ τοῦ Μᾶν καὶ τῆς Κυβέλης. Περί τὰ ἔτη 30-25 π.Χ. ἰδρύθηκε στὰ ἐρείπια τοῦ παλαιότερου Ἱεροῦ μεγαλοπρεπὴς ναὸς τοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορα Ὁκταβιανοῦ Αὐγούστου (Gaius Julius Caesar Octavianus Augustus: 63 π.Χ.-14 μ.Χ.) καὶ τῆς θεᾶς Ρώμης¹⁶⁶. Περί τὸ ἔτος 150 μ.Χ. προσετέθη στὸν ναὸ αὐτὸν ἓνα περιστύλιο (15 x 8 κίονες). Στοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ διατηρεῖται ἀρχαία ἐπιγραφή, γραμμένη σὲ λατινικὴ καὶ ἐλληνικὴ γλῶσσα, γνωστὴ ὡς τὸ «Ἀγκυριανὸν μνημεῖον». Ἡ ἐπιγραφή περιλαμβάνει ἀπολογισμό τῆς βασιλείας τοῦ Ὁκταβιανοῦ Αὐγούστου καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔτος 15 μ.Χ.

163. Στὸ ἴδιο, σ. 175.

164. J. Freely, *Türkei ...*, σ. 386 (τοπογραφικὸ διάγραμμα).

165. Ἀπετέλει σύνθετος φαινόμενο ἢ μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ μετατροπὴ ἀρχαίων ἱερῶν σὲ χριστιανικοὺς ναοὺς ἢ ἡ ἀνέγερση χριστιανικῶν ναῶν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἢ πλησίον ἀρχαίων ἱερῶν τῶν προχριστιανικῶν χρόνων.

166. J. Strzygowski, *Kleinasien ...*, σ. 45, εἰκ. 29 (κάτοψη).

Ἡ ἐπιγραφή τῆς Ἀγκύρας ἀποτελεῖ ἀντίγραφον καὶ μετάφραση ἐνὸς κειμένου, τὸ ὁποῖο συνέταξε ὁ Ὁκταβιανὸς Αὐγούστος στὰ 76 τοῦ χρόνιου, σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα τῆς βασιλείας αὐτοῦ. Ἡ ἐπιγραφή ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἔτος 1883 μ.Χ. σχολιασμένη ἀπὸ τὸν Theodor Mommsen καὶ περιέχει τὰ ἑξῆς: α) Τὰ ἀξιώματα, τὰ ὁποῖα εἶχε ὁ Ὁκταβιανὸς Αὐγούστος καὶ τίς τιμὲς ποὺ τοῦ ἀπενεμήθησαν. β) Τίς νίκες καὶ τίς κατακτήσεις τοῦ Αὐγούστου. γ) Τὰ πολιτικὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα ἔλαβε. δ) Τὸ γεγονὸς ὅτι ἔκλεισε τρεῖς φορὲς κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς βασιλείας του ὁ ναὸς τοῦ Ἰανοῦ. ε) Τίς εὐεργεσίαι καὶ τὰ δῶρα πρὸς τοὺς βετεράνους. στ) Τὰ δημόσια οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα ἀνήγειρε ἢ ἀνοικοδόμησε. ζ) Τὰ θεάματα καὶ τοὺς ἀγῶνες ποὺ διοργάνωσε. Ἀποσπάσματα ἀντιγράφων τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς εὗρέθησαν ἐπίσης στὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας στὰ λατινικὰ καὶ στὴν Ἀπολλωνία στὰ ἑλληνικὰ¹⁶⁷.

Κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ. ὁ ναὸς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης μετετράπη σὲ χριστιανικὴ βασιλική. Τότε κατηδαφίσθη ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ καὶ προσετέθη ὀρθογωνίου κατόψεως ἀψίδα, μὲ ὑπόγεια κρύπτη. Ἐκτοτε καὶ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς χριστιανικὸς ναὸς καὶ ἐξυπηρετεῖ τίς ἀνάγκες τῆς χριστιανικῆς λατρείας¹⁶⁸. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀγκύρας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα μ.Χ., ἀνηγέρθη βορειοδυτικὰ τῆς βασιλικῆς μουσουλμανικὸν τέμενος, μὲ τὴν ὀνομασίαν «Hacı Bayram Camii».

Ὁ ναὸς τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης διατηρεῖται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάστασι. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμαρίνους, ὀρθογωνίου σχήματος, καλῶς ἐπεξεργασμένους λιθοπλίνθους, κτισμένους κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα. Πρόκειται γιὰ μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ βαίνει ἀπὸ νοτιοδυτικὰ πρὸς βορειοανατολικά (40°) καὶ ἐμφανίζει ἀπόκλιση 50° πρὸς βορειοανατολικά. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βορείας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ διατηρεῖται σήμερον ἐγχάρακτη, διόστιχη, μεγαλογράμματη, ἑλληνικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐνθύμησι καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΕΚΟΙΜΗΘΗ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ Φ(ΩΤΙΟ)C ἢ Φ(ΩΚΑ)C
Ι(ΗCOY)C Χ(ΙCΤΟ)C Ν(Ι)Κ(Α)

167. Πρβ. λ. «Ἀγκυρα», Ἐγκυκλοπαίδεια «Νέα Δομή», τόμ. Ι (Ἀθήνα χ.χ.), σ. 177.

168. J. Strzygowski, *Kleinasien* ..., σ. 45, εἰκ. 29 (κάτοψη).

Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἀναφέρεται πιθανότατα σὲ πρόσωπο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀγκύρας, τὸ ὁποῖον ἐτάφη στὴ θέση αὐτὴ ἢ ἐκεῖ πλησίον¹⁶⁹.

35. Ναὸς Ἁγίου Κλήμεντος

Στὴν Ἀγκυρὰ ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος¹⁷⁰, ὁ ὁποῖος ἀνηγέρθη πιθανῶς τὸν 9ο αἰῶνα μ.Χ. καὶ κατεστράφη κατὰ τὸ ἔτος 1921. Ὁ ναὸς αὐτὸς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ περιγραφές, ἀποτυπώσεις¹⁷¹ καὶ φωτογραφίες.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος τῆς Ἀγκύρας, μαζὶ μὲ ἐκεῖνον τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Μῦρα τῆς Λυκίας καὶ τὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων στὴ Σίγη (νότια ἀκτὴ τῆς θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ)¹⁷², ἀκολουθοῦν κατὰ βάση τὸν ἴδιον ἀρχιτεκτονικὸ τύπο. Ὁ κεντρικὸς πυρήνας τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν τετραγώνου κατόψεως χώρον, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὑψώνεται τρούλλος, φερόμενος στὸ βόρειο καὶ νότιο μέρος του, ἐπάνω σὲ στενά, πλευρικά τόξα, τὰ ὁποῖα εἶναι μόλις πλατύτερα ἀπὸ ἀπλὰ ἐπιτοίχια τόξα. Τὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ τρούλλου στηρίζουν βαθιές, ἡμικυλινδρικές καμάρες. Τὸ ἀνατολικὸ διαμέρισμα, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸ Ἱερὸ Βῆμα, περαιοῦται σὲ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ πολυγωνικὴ. Τὸ δυτικὸ διαμέρισμα, τὸ ὁποῖο ἔχει τὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸ ἀνατολικό, φέρει στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν νάρθηκα. Δύο σειρὲς τριπλῶν τοξοστοιχιῶν ὁδηγοῦν στὰ πλάγια κλίτη καὶ τὰ ὑπερῶα. Τετραγωνα διαμερίσματα καταλαμβάνουν τίς γωνίες τοῦ τετραγώνου πυρήνα τοῦ ναοῦ καὶ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸ Ἱερὸ Βῆμα καὶ μὲ τὸ δυτικὸ διαμέρισμα. Πρόκειται γιὰ παραλλαγὴ τῆς «συνεπτυγμένης βασιλικῆς μετὰ τρούλλου»¹⁷³.

169. Ἀτυχῶς δὲν διατηροῦνται περισσότερα στοιχεῖα, ἀναφερόμενα στὸ ἀξίωμα ἢ τὸ ἐπάγγελμα ἢ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀναγραφομένου προσώπου. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει οὐδεμία χρονολογικὴ ἔνδειξη. Ὅπωςδήποτε ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι παλαιότερη τοῦ 15ου αἰῶνα μ.Χ., ὅποτε κατελήφθη ἡ Ἀγκυρὰ ὀριστικά ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων.

170. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ ...*, σσ. 353-353, εἰκ. 249 (κάτοψη).

171. G. de Jerphanion, *Mélanges de l'Université Saint Joseph à Beyrouth* XIII (1928), σ. 113 κέ.

172. H. Buchwald, *The Church of the Archangels at Sige*, Βιέννη 1968, σ. 36 κέ.

173. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ ...*, σ. 352.

XVIII. ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ

Στὸ κέντρον περίπου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (σημερινῆς Τουρκίας) κεῖται ἡ Καππαδοκία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἡφαιστειογενεὺς συστάσεως ὑψίπεδο (ὕψόμετρο 1.000 μ. περίπου). Τὸ ὄνομα «Καππαδοκία», ἂν καὶ ἀναφέρεται ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς, εἶναι ἀβέβαιης προελεύσεως καὶ ἐτυμολογίας¹⁷⁴.

Στὸ ὄροπέδιο τῆς Καππαδοκίας ὑψώνεται τὸ ὄρος «Ἀργαῖος, ὅ» (τουρκικὰ «Erciyes dağ»), ἓνα ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα ὄρη τῆς Τουρκίας καὶ τὸ μόνον ἐνεργὸ ἡφαιστειο τῆς χώρας κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ὁ Στράβων, ἀναφερόμενος στὸ ὄρος «Ἀργαῖος» γράφει τὰ ἑξῆς: «Κεῖται γὰρ ὑπὸ τῇ Ἀργαίῳ ὄρει πάντων ὑψηλοτάτῳ καὶ ἀνέκλειπτον χιόνι τὴν ἀκρώρειαν ἔχοντι, ἀφ' ἧς φασιν οἱ ἀναβαίνοντες (οὗτοι δ' εἰσὶν ὀλίγοι) κατοπτεῦεσθαι ταῖς αἰθρίαις ἄμφω τὰ πελάγη, τό τε Ποντικὸν καὶ τὸ Ἰσικόν»¹⁷⁵. Ἦτοι, ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους «Ἀργαῖος» ἦτο δυνατόν νά δεῖ κανεῖς, ὅταν οἱ καιρικῆς συνθῆκες ἦσαν εὐνοϊκές, τὸσον τὸν Εὐξεῖνο Πόντο, ὅσον καὶ τὸν κόλπο τῆς Ἀλεξανδρέττας.

Ὁ Χριστιανισμὸς διεδόθη ἐνωρίτατα στίς περιοχῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κυρίως ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ κέντρα τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Συρίας, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τίς βάσεις τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἱεραποστολῆς. Πιθανότατα ἡ περιοχή τῆς Καππαδοκίας κατοικήθηκε ἀπὸ χριστιανούς ἐρημίτες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Κατὰ τὸν 7ο καὶ 8ο αἰώνα μ.Χ., ἐποχὴ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, οἱ ἐρημίτες τῆς περιοχῆς συνεκεντρώθησαν, προκειμένου νά ἔχουν μεγαλύτερη ἀσφάλεια. Χριστιανικοὶ ναοί, οἱ ὁποῖοι φέρουν ἀνεικονικὸ διάκοσμο, πιθανῶς νά προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Εἰκονομαχίας (718-843 μ.Χ.). Παράλληλα διατηροῦνται στὴν Καππαδοκία πολυάριθμοι ναοί, οἱ ὁποῖοι φέρουν γραπτό, εἰκονικὸ διάκοσμο¹⁷⁶. Οἱ ναοὶ τῆς Καππαδοκίας ἔχουν κατὰ κανόνα λαξευθεῖ στὸ φαιόχρωμο, ἡφαιστειογενές, πορώδους συστάσεως πέτρωμα καὶ προέρχονται ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἕως τοὺς μέσους καὶ νεωτέρους χρόνους¹⁷⁷.

174. Ἰ. Βολανάκης, «Ὁ ναὸς El Nazar ...», σσ. 1-48.

175. Στράβων, 12, 538.

176. Πολυάριθμοι ναοί, μὲ ἀρίστης ποιότητος τοιχογραφίες, εὐρίσκονται στὴν κοιλάδα τοῦ Göreme καὶ σὲ ἄλλες περιοχῆς τῆς Καππαδοκίας.

177. Οἱ τελευταῖοι Χριστιανοὶ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Καππαδοκία κατὰ τὰ ἔτη 1923-1924 (Ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν Ἑλλάδος-Τουρκίας).

36. Σινασός (*Mustafakemalpaşa*), ναός Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης

Νοτιοδυτικά τῆς Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας καὶ σὲ ἀπόσταση 50 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτὴν, νοτιοανατολικά τοῦ Göreme (ἀρχαία Κόραμα) καὶ σὲ ἀπόσταση 6 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, νότια τοῦ Ürgüp (Ἅγιος Προκόπιος) καὶ σὲ ἀπόσταση 3,5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, μεταξὺ δύο διακλαδώσεων τῆς ὁροσειρᾶς τοῦ Ἀντιταύρου καὶ ἐντὸς κοιλάδας, παρὰ τὸν ποταμὸ Ἄλυ, κεῖται ἡ Σινασός (σημερινὸ Mustafakemalpaşa)¹⁷⁸.

Ἡ ὀνομασία «Σινασός» εἶναι ἀρχαιοτάτη. Στὴν ἴδια θέσιν ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οἰκισμός, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίων λειψάνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκρατéléγονται ἐρείπια οἰκοδομημάτων, τάφοι, ὄστρακα, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κ.λπ.¹⁷⁹.

Ἡ περιοχὴ τῆς Σινασοῦ εἶναι πολὺ εὐφορὴ καὶ ἔχει ἀφθονες πηγές ὕδατος. Μέχρι τὸ ἔτος 1924 ἔζων σὲ αὐτὴν 5.000 κάτοικοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 4.000 ἦσαν Ἑλλήνες Ὀρθόδοξοι Χριστιανοὶ καὶ οἱ ὑπόλοιποι 1.000 Τοῦρκοι Μουσουλμάνοι. Ἡ κωμόπολις τῆς Σινασοῦ εἶχε ἑπτὰ συνοικίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ πέντε ἦσαν ἐλληνικές, ἦτοι: α) Γενὴ Μαχαλάς, β) Γαβράς, γ) Λουλάς, δ) Κήπος καὶ ε) Κάπαλος. Τουρκικὲς ἦσαν οἱ ἀκόλουθες δύο: α) Γαλασιὰ καὶ β) Ἀγμιλιανός (Ἅγιος Αἰμιλιανός).

Ὅταν οἱ Τοῦρκοι κατέλαβαν τὴν περιοχὴ ἔδωσαν στοὺς Ἑλλήνες Χριστιανούς κατοίκους τῆς Σινασοῦ θρησκευτικὲς καὶ κοινοτικὲς ἐλευθερίες. Ὑπῆρχε Δημογεροντία, ἀποτελουμένη ἀπὸ ὀκτὼ Δημογέροντες, οἱ ὅποιοι ἐξελέγοντο γιὰ ἓνα ἔτος μὲ λαϊκὴ ψηφοφορία καὶ εἶχαν ἐνδύτατες δικαιοδοσίες.

Τὸ ἔτος 1821 μ.Χ., μὲ σιγίλλιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου τοῦ Ε', ἰδρύθη Ἑλληνικὸ Σχολεῖο στὴ Σινασό, ὅπου ἐφοιτοῦσαν ἑλληνόπαιδα τῶν γύρω περιοχῶν. Πολιτικὰ ἡ Σινασός ὑπῆγετο στὸν νομὸ Ἰκονίου, τῇ διοίκηση Νίγδης καὶ τὴν ὑποδιοίκηση Ἀρabisoῦ. Ἐκκλησιαστικὰ ἡ Σινασός ὑπῆγετο στὴν Ἱερὰ Μητροπόλιν Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας. Οἱ κάτοικοι τῆς Σινασοῦ ἠσχολοῦντο μὲ τὴ γεωργία, τὴν κτηνοτροφία καὶ τὸ ἐμπόριο καὶ προώδευσαν πάρα πολὺ.

Ὑπῆρχαν δύο ἐνοριακοὶ ναοὶ στὴ Σινασό, ἦτοι:

α) Ναὸς τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ

β) Ναὸς τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, ὁ ὁποῖος διατηρεῖται ἀκέρατος μέχρι σήμερα.

178. Ὁ οἰκισμὸς μετὰ τὸ ἔτος 1924 ὀνομάσθηκε ἀρχικὰ «Κεμαλιέ» καὶ ἀργότερα «Mustafakemalpaşa», πρὸς τιμὴν τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ Ἀτατούρκ (1880-1938).

179. Πρβ. Α. Θ. Τακαδόπουλος, «Σινασός», *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Π. Δρανδάκη*, τόμ. 21 (Ἀθήνα χ.χ.), σσ. 559-560.

Ἐξω καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν οἰκισμό ἔκειτο ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐνῶ στὴ γύρω περιοχὴ ὑπῆρχαν περὶ τὰ τεσσαράκοντα ναῦδρια, τιμώμενα στὴ μνήμη διαφόρων Ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ ἔτος 1924 μ.Χ. οἱ Ἑλληνες Χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Σινασοῦ ἐγκατέλειψαν τὴν περιοχὴ καὶ μετεφέρθησαν στὴν Ἀθήνα, τὸν Πειραιά, τὴ Θεσσαλονίκη καὶ σὲ ἄλλες περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος. Στὴν Εὐβοία καὶ παρὰ τὴν Ἰστιάια ἱδρυσαν τὴ «Νέα Σινασό». Στὴ Σινασό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐγκατεστάθησαν Μουσουλμάνοι, οἱ ὁποῖοι προήρχοντο κυρίως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κοζάνης. Ἡ Σινασὸς σήμερα ἀποτελεῖ μία ἀκμάζουσα κομόπολη τῆς Καππαδοκίας.

Στὸ κέντρον περιίπου τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ τῆς Σινασοῦ ὑψώνεται ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων καὶ Ἰσαποστόλων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης¹⁸⁰, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸ 1924 μετετράπη σὲ μουσουλμανικὸ τέμενος, γι' αὐτὸ καὶ διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση μέχρι σήμερα. Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος στὸν τύπο τῆς τρικλιτῆς, θολωτῆς βασιλικῆς καὶ εἶναι μεγάλων διαστάσεων. Τὸ κυρίως σῶμα τοῦ ναοῦ ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ χωρίζεται μὲ δύο κιονοστοιχίες, ἑκάστη ἐκ πέντε κιόνων ἀποτελουμένη, σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο κλίτος εἶναι εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ περατοῦται σὲ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται θύρα, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ πρόπυλο στὸ μεσαῖο κλίτος, τὸ ὁποῖον καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους ἐχρησίμευε ὡς κυρίως Ἱερὸ Βῆμα, στὸ κέντρον τοῦ ὁποῖου ἴστατο ἡ Ἁγία Τράπεζα, ἡ ὁποία σήμερα δὲν διατηρεῖται.

Τὸ νότιο κλίτος περατοῦται πρὸς ἀνατολὰς σὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καὶ καλύπτεται μὲ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἐπίσης θύρα, δυτικὰ τῆς ὁποίας ἀνοίγονται τρία εὐρύχωρα παράθυρα. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους ἀπετέλει τὸ Διακονικὸ ἢ Σκευοφυλάκιο τοῦ ναοῦ. Τὸ βόρειο κλίτος περατοῦται πρὸς ἀνατολὰς ἐπίσης σὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται θύρα. Ἐπὶ τῆς βορείας αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγονται τρία εὐρύχωρα παράθυρα. Τὸ βόρειο κλίτος καλύπτεται ἐπίσης μὲ κτιστὴ, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βορείου κλίτους ἐχρησίμευε ὡς Πρόθεση τοῦ ναοῦ.

180. Ὁ γράφων ἐπεσκέφθη τὴ Σινασὸ καὶ τὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1991, ὅταν εὕρισκοντο σὲ ἐξέλιξη εὐρείας ἐκτάσεως στερεωτικῆς καὶ ἀναστηλωτικῆς ἐργασίας τοῦ μνημείου, μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἀποκατάσταση αὐτοῦ καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ οἰκοδομήματος.

Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τοῦ ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένο ἀνοικτὸ πρόπυλο. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ χωρίζεται σὲ τρία κλίτη, ἀντίστοιχα τῶν τριῶν κλιτῶν τῆς βασιλικῆς, τὰ ὅποια καλύπτονται μὲ σταυροθόλια. Τὸ πρόπυλο αὐτὸ εἶναι ἀνοικτὸ κατὰ τὴ νοτία, δυτικῇ καὶ βορείᾳ αὐτοῦ πλευρᾷ. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ φέρει στὰ δύο ἄκρα αὐτῆς ἀνὰ ἓνα τετραγώνου διατομῆς πεσσό. Μεταξὺ τῶν γωνιαίων αὐτῶν πεσσῶν παρεμβάλλονται δύο κυλινδρικοὶ ἀρράβδωτοι κίονες. Οἱ πεσσοὶ καὶ οἱ κίονες ἐνώνονται μεταξὺ τῶν μὲ τόξα, ὥστε ἡ δυτικὴ ὄψη τοῦ προπύλου νὰ ἐμφανίζει μνημειακὸ χαρακτήρα. Τὰ δάπεδα τοῦ ναοῦ καλύπτονται μὲ λίθινες, ἐγχώριες, φαιόχρωμες πλάκες καὶ διατηροῦνται σὲ καλὴ κατάστασι.

Στὴ δυτικὴ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ πρόπυλο στὸν κυρίως ναό, εἶναι ἐντοιχισμένη ὀρθογωνίου σχήματος πλάκα ἀπὸ φαιόχρωμο μάρμαρο, ἐπὶ τῆς ὁποίας διατηρεῖται ὀκτάστιχη, μικρογράμματη, ἐμμετρος, ἑλληνικὴ, κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

¹ | + Ναὸς εἶμαι τῶν πανσέπτων βασιλέ

² | ὦν εὐσεβῶν, + Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης

³ | διωκτῶν τῶν ἀσεβῶν. + Ἐπὶ μὲν Σουλτάν

⁴ | Ἀχμέτ ἀνηγέρθη ὀλικῶς, + ἐπὶ δὲ Ἀπτοῦλ

⁵ | Μετζίτ καλλωπίσθη ὡς εἰκός, + ἐπὶ τῆς Ἱε

⁶ | ραρχίας Παῖσιου τοῦ κλεινοῦ, + δι' ἀγώνων

⁷ | καὶ δαπάνης τοῦ τῆς Συνασοῦ Κοινοῦ.

⁸ | + Ἀνηγέρθη μὲν ἐκ βάθρων τῷ 1729 ἐπεσκευάσθη δὲ τὸ 1850¹⁸¹.

Ἡ κτητορικὴ αὐτὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ δεκαπεντασύλλαβους στίχους, μᾶς παρέχει πολὺτιμες πληροφορίες, μεταξὺ τῶν ὁποίων σηγκαταλέγονται καὶ οἱ ἀκόλουθε: α) Ὁ ναὸς ἀφιερώθηκε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς στοὺς Ἀγίους καὶ Ἰσαποστόλους Κωνσταντίνον καὶ Ἑλένην. β) Ὁ ναὸς ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων κατὰ τὸ ἔτος 1729 μ.Χ., ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σουλτάνου Ἀχμέτ Γ' (1675-1736). Ὁ Ἀχμέτ Γ' ἀνῆλθε στὸν θρόνον τὸ ἔτος 1703 καὶ ἡγεμόνευσε μέχρι τὸ ἔτος 1730. γ) Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σουλτάνου Ἀβδοῦλ Μετζίτ (1823-1861), ὁ ὁποῖος ἀνῆλθε στὸν θρόνον τὸ ἔτος 1839 καὶ ἡγεμόνευσε μέχρι τὸ 1861, ὁ ναὸς ἐκαλλωπίσθη. δ) Ἡ ἀνάγευρη τοῦ ναοῦ ἔλαβε χώραν κατόπιν ἐνεργειῶν, ἀγώνων καὶ δαπανῶν τοῦ «Κοινοῦ τῆς Σινα-

181. Ἱ. Βολανάκης, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ ναῦδρια τοῦ Καστροῦ Χώρας Καλύμνου*, «Κάλυμνος - Ἑλληνορθόδοξος ὁρισμὸς τοῦ Αἰγαίου», Ἀθήνα 1994, σ. 106.

σοῦ». ε) Ἡ ἐπισκευὴ καὶ ὁ καλλωπισμὸς τοῦ ναοῦ, ποὺ ἔλαβαν χώραν τὸ 1850, ἔγιναν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μητροπολίτου Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας Παΐσιου Κεπόγλου (1777-1871).

Ὁ Παΐσιος ἐγεννήθη περὶ τὸ ἔτος 1777 στὰ Φάρασα τῆς Καππαδοκίας. Ἀπὸ ἐνωρίς ἔδειξε μεγάλην εὐφυΐα καὶ κλίση πρὸς τὰ γράμματα καὶ ἔτυχε εὐρείας παιδεύσεως. Τὸ ἔτος 1832 ἐχειροτονήθη Μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, σὲ μίαν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πληθυσμὸς τῆς ἐπαρχίας του ὑφίστατο ἀπὴν διωγμὸν ὑπὸ τῶν Τούρκων Μουσουλμάνων. Ὁ Παΐσιος ἀγωνίσθηκε θαρραλέως γιὰ τὴ διάσωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς ἐπαρχίας του. Ἔδειξε τόσες πολλὲς καὶ μεγάλες ἱκανότητες, ὥστε ἐκλήθη ἐπανειλημμένως στὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, προκειμένου νὰ συμβάλει στὴν ἐπίλυση πολλῶν καὶ δυσκόλων προβλημάτων, μετὰξὺ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους¹⁸².

Στὴν ἀνατολικὴ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης καὶ ἐκατέρωθεν τῆς κυρίας εἰσόδου αὐτοῦ, παρίσταται ἀνάγλυφο, εἰκονίζον κληματίδα σὲ φυσικὸ μέγεθος, μὲ βλαστούς, φύλλα καὶ σταφυλές¹⁸³, ποὺ ἀποδίδονται κατὰ φυσιοκρατικὸ τρόπο. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι χρωματισμένο καὶ ὁ ἐπισκέπτης ἀντικρῶζοντας αὐτό, σχηματίζει ἀρχικά τὴν ἐντύπωση, ὅτι πρόκειται γιὰ πραγματικὴ κληματίδα, ἢ ὅποια ἀπλώνει τοὺς κλάδους τῆς καὶ καλύπτει τὸν χώρον τοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ καὶ τοὺς ἐκεῖ εὐρίσκομένους πιστοὺς. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ θέμα τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς κληματίδας γενικότερα εἶναι συνήθη στὴ χριστιανικὴ τέχνη ἀπὸ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ χρόνια μέχρι σήμερα καὶ σχετίζονται πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ: «*Εγὼ εἰμὶ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή*»¹⁸⁴.

Ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης τῆς Συνασοῦ τῆς Καππαδοκίας διατηροῦνται παλαιὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μετὰξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἑξῆς:

α) Βάσεις κιόνων.

β) Κορμοὶ κυλινδρικών, ἀρραβδώτων κιόνων.

182. Πρβ. Ν. Α. Φορόπουλος, «Παΐσιος ὁ Κεπόγλου, Μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια* (ἐκδ. Ἀθ. Μαρτίνου), τόμ. 9, Ἀθῆνα 1966, στ. 1065.

183. Τόσον ἡ ἄμπελος, ὅσον καὶ ὁ κισσὸς ἀποτελοῦσαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἱερὰ φυτὰ, σχετιζόμενα πρὸς τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου. Ἐνωρίτατα παρελήφθησαν αὐτὰ ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν μὲ νέον περιεχόμενον.

184. *Ιω.* Ι, 15.

γ) Κιονόκρανα.

δ) Ἀρχιτεκτονικό μέλος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἀνάγλυφος παράσταση διεφάλου ἀετοῦ¹⁸⁵.

ε) Μέλος, φέρον ἀνάγλυφον παράσταση Ἑξαπτερύγου.

στ) Μέλος, φέρον ἀνάγλυφον παράσταση δύο ἀντωπῶν δρακόντων¹⁸⁶.

Ἐπίσης σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ μέλη αὐτὰ διατηροῦνται παλαιᾶς ἐπιγραφῆς στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης νὰ ἀνηγέρθη στὴ θέση παλαιότερου χριστιανικοῦ ναοῦ.

37. Τσαρδάκ (Çardak), βασιλική

Νότια τοῦ Göreme τῆς Καππαδοκίας καὶ σὲ ἀπόσταση 5 χλμ. περίπου ἀπὸ αὐτό, κεῖται ὁ οἰκισμὸς «Çardak», λέξι τουρκικῇ, ἡ ὁποία σημαίνει «φύλλωμα, φυλλωσιά, σκιάδα». Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ αὐτὸν κεῖται παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ἡ ὁποία σήμερα χρησιμοποιεῖται ὡς μουσουλμανικὸ τέμενος. Τὸ κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καὶ ἐχωρίζετο σὲ τρία κλίτη. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ μεσαῖο ἦτο εὐρύτερο τῶν πλαγίων καὶ ἐπερατοῦτο σὲ μεγάλη ἀψίδα πρὸς ἀνατολὰς, ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ἐξωτερικὰ πεντάπλευρη¹⁸⁷. Στὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας ἀνοίγονται τρία παράθυρα. Τὰ πλάγια κλίτη περατοῦνται πρὸς ἀνατολὰς σὲ εὐθεῖες πλευρές. Δυτικὰ τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Ἡ βασιλικὴ αὕτη εἶναι κτισμένη μὲ μεγάλου μεγέθους, ὀρθογωνίου σχήματος λιθοπλίνθους, ἀπὸ καστανέρυθρο τραχεῖτη καὶ κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα, ἐκαλύπτετο δὲ μὲ κτιστές, ἡμικυλινδρικές ὀροφές (θολωτὴ βασιλική), σύμφωνα μὲ πρότυπα τῆς Συρίας.

Ἡ βασιλικὴ τοῦ Τσαρδάκ ἀνηγέρθη πιθανότατα κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα μ.Χ. Ἀργότερα ἐντοιχίσθησαν οἱ κιονοστοιχίες καὶ ἡ λατρεῖα περιορίσθηκε

185. Ὁ ἀετὸς ἦτο ἀρχικὰ σύμβολο τοῦ Διὸς καὶ ἐχρησιμοποιήθη ἐπίσης εὐρύτατα ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ὁ δικέφαλος ἀετὸς ἦτο ἀρχικὰ σύμβολο τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (1453 μ.Χ.) ἀπέβη σύμβολο τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

186. Οἱ δράκοντες παρίστανται συχνὰ στοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς καὶ συμβολίζουν τὶς δυνάμεις τοῦ κακοῦ, τὶς ὁποῖες ἐνίκησε ὁ Ἰησοῦς Χριστός.

187. Ἰκανὸς ἀριθμὸς παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους καὶ τῆς Κύπρου φέρουν ἀψίδες ἐσωτερικὰ ἡμικυκλικῆς ἢ πεταλοειδῆς καὶ ἐξωτερικὰ πολύπλευρες.

μόνον στὸν χώρο τοῦ μεσαίου κλίτους αὐτῆς. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς περιοχῆς ὑπὸ τῶν Ὑθωμανῶν Τούρκων ἡ βασιλικὴ μετετράπη σὲ μουσουλμανικὸ τέμενος, τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ λειτουργία μέχρι σήμερα, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ διατήρηση τοῦ οἰκοδομήματος σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση¹⁸⁸.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἔρευνα τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ μνημείων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μᾶς ὀδηγεῖ μεταξὺ ἄλλων καὶ στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

1. Ὁ Χριστιανισμός, ἡ νέα θρησκεία τῆς ἀγάπης, τῆς συγγνώμης, τῆς ἀνοχῆς καὶ τῆς συναδελφώσεως τῶν λαῶν ὁλοκλήρου τῆς Οἰκουμένης, ἐγινε ἐνωρίτατα γνωστός στὶς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου εἶχαν δημιουργηθεῖ καὶ ἀκμάσει ὑψηλοὶ πολιτισμοὶ καὶ διάφορες θρησκείες κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰώνων.

2. Ἦδη κατὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους ἦλθαν στὴ Μικρὰ Ἀσία Ἀπόστολοι, ὅπως ὁ Παῦλος, ὁ Πέτρος, ὁ Φίλιππος, ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ἄλλοι, μαζί μὲ τοὺς στενοὺς συνεργάτες των, ὅπου ἐκήρυξαν τὸ Εὐαγγέλιο καὶ ἵδρυσαν τὶς πρῶτες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες.

3. Ὁ Ἀπόστολος Φίλιππος ἐξῆσε, ἐδράσε καὶ ἐμαρτύρησε στὴν Ἱεράπολη τῆς Φρυγίας. Ἐκεῖ καὶ ἐτάφη καὶ ἐπὶ τοῦ τάφου του ἀνηγέρθη μεγαλοπρεπὴς ὀκταγωνικὸς ναός, τὰ εἰρεῖλια τοῦ ὁποίου προξενοῦν τὸν θαυμασμό τῶν πολυαριθμῶν ἐπισκεπτῶν μέχρι σήμερα.

4. Ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, σύμφωνα μὲ ἀρχαιότατη παράδοση, ἐπέρασε τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ στὴν Ἐφεσο, ὅπου ἀπέθανε καὶ ἐτάφη. Ἐπὶ τοῦ τάφου του ἀνηγέρθη κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα μ.Χ. χριστιανικὸς ναός. Ἐπὶ βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' (527-565 μ.Χ.) ἀνηγέρθη στὴν ἴδια θέση μεγαλοπρεπὴς βασιλική, τὰ λείψανα τῆς ὁποίας διατηροῦνται μέχρι σήμερα.

5. Στὰ τέλη τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ. ὑπάρχουν στὴ Μικρὰ Ἀσία ὁργανωμένες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες, τελοῦσες ὑπὸ Ἐπίσκοπον. Μεταξὺ αὐτῶν

188. Ἡ μετατροπὴ χριστιανικῶν ναῶν σὲ μουσουλμανικὰ τεμένη, τόσον σὲ περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅσον καὶ σὲ περιοχὲς τῆς χριστιανικῆς Οἰκουμένης, μετὰ τὴν ἐξάπλωση τοῦ Ἰσλαμοῦ καὶ τὴν κατάληψη τῶν περιοχῶν αὐτῶν ὑπὸ Μουσουλμάνων, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καλὴ σχετικὰ διατήρηση τῶν οἰκοδομημάτων αὐτῶν, ἐπειδὴ δὲ ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς οἶκοι λατρείας, ἐτύγγχανον σεβασμοῦ, συντηρήσεως καὶ περιποιήσεως.

είναι και οι εξής: α) Ἐφέσου, β) Σμύρνης, γ) Περγάμου, δ) Θυατείρων, ε) Σάρδεων, στ) Φιλαδελφείας και ζ) Λαοδικείας (Ἀποκάλυψις 1,11).

6. Κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἀνηγέρθησαν στὶς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πολὺἀριθμοί, μεγάλων διαστάσεων καὶ πλούσια διακοσμημένοι χριστιανικοὶ ναοί, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλεσαν σπουδαῖα λατρευτικὰ κέντρα.

7. Ὁ ἀριθμὸς, τὸ μέγεθος καὶ ὁ πλοῦτος τῶν χριστιανικῶν ναῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας προϋποθέτουν μεγάλο ἀριθμὸ Χριστιανῶν κατοίκων, καθὼς καὶ οἰκονομική, πνευματική, καλλιτεχνική καὶ γενικότερα πολιτιστικὴ ἀνθήση.

8. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες θρησκείες στὸν Χριστιανισμό φαίνεται ὅτι ἔγινε ὁμαλά. Οἱ βασικὲς δομὲς στὴν κοινωνία, τὴν πολιτική, τὴν παραγωγή, τὴν οἰκονομία καὶ τὴν τέχνη παραμένουν σχεδὸν οἱ ἴδιες, ὅπως καὶ κατὰ τὴν προχριστιανικὴ ἐποχὴ.

9. Τὰ παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς χριστιανικῆς Οἰκουμένης, γενικότερα, ἀποτελοῦν τὴν τελευταία περίοδο ἀκμῆς τοῦ ἀρχαίου ἐλληνορωμαϊκοῦ κόσμου.

10. Οἱ χριστιανικοὶ ναοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀνήκουν κατὰ κανόνα στὸν τύπο τῆς τρικλίτης, ξυλόστεγης, ἐλληνιστικῆς βασιλικῆς. Μικρὸς σχετικὰ ἀριθμὸς μνημείων ἀνήκει στὸν τύπο τῆς θολωτῆς, ἀνατολικῆς βασιλικῆς. Σὲ ἀκόμη μικρότερο ἀριθμὸ χριστιανικοὶ ναοὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀνήκουν καὶ σὲ ἄλλους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους (ὀκταγωνικοὶ, ναοὶ μὲ κυκλικὴ κάτοψη, τετράκογχοι, τρίκογχοι κ.λπ.).

11. Τὰ παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀρχίζουν νὰ ἐρείπωνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς, ἐξ αἰτίας τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, ἐμφυλίων πολέμων, πυρκαϊῶν, σεισμῶν, πλημμυρῶν κ.λπ.

12. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς, ἀπὸ τὰ ἐρεῖπια τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀρχίζει νὰ ἀναδύεται ἕνας νέος κόσμος, ὁ ὁποῖος εἶναι τελείως διάφορος τοῦ παλαιοῦ.

13. Κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἡ Μικρὰ Ἀσία ἀποτελεῖ τὴ σπονδυλικὴ στήλη τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Αὐτὴ ἐφοδιάζει τὸ Κράτος μὲ ἀνθρώπους, τροφίμα καὶ ὅ,τι ἄλλο ἔχει ἀνάγκη.

14. Μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (1071 μ.Χ.) ἀρχίζει ἡ βαθμιαία ἀπάκτηση τῶν περιοχῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὑπὸ τῶν Σελτζούκων Τούρκων καὶ ἀργότερα ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων, ἡ ὁποία διήρκεσε περίπου τέσσερις αἰῶνες, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν βαθμιαῖο ἐξισλαμισμό καὶ τὸν ἐπακολουθήσαντα ἐκτουρκισμό τῶν παλαιότερων κατοίκων τῆς, κατὰ κανόνα Ἑλλήνων ἢ ἐξελληνισθέντων καὶ Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν ὡς πρὸς τὸ θρησκεύμα.

15. Στις άχανείς περιοχές της Μικρᾶς Ἀσίας διετηρήθησαν ὀλιγάριθμες, μικρὲς νησίδες Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν, κυρίως ἐπὶ τῶν δυτικῶν παραλίων ἀλλὰ καὶ στὴν ἐνδοχώρα.

16. Καὶ διὰ μὲν τοὺς Χριστιανοὺς τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἔχομε εἰδήσεις καὶ πληροφορίες κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες τῆς τουρκικῆς κατακτῆσεως, ἐνῶ γιὰ ἐκείνους τῆς ἐνδοχωρᾶς, οἱ πληροφορίες εἴτε σπανίζουν, εἴτε ἀπουσιάζουν παντελῶς, μέχρι περίπου τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα μ.Χ.

17. Ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐξῆς οἱ Ἕλληνες Χριστιανοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας αὐξάνονται, τυγχάνουν ὀρισμένων προνομίων, ὁργανώνονται γύρω ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ τὰ κοινὰ καὶ προοδεύουν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς.

18. Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ (Αὐγουστος 1922) εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν Ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας. Ὑπολογίζεται, ὅτι περίπου 1.500.000 Ἕλληνες Ὁρθόδοξοι Χριστιανοὶ ἀναγκάσθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς προαιώνιες ἐστίες τῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ περίπου 500.000 Τοῦρκοι Μουσουλμάνοι ἐγκατέλειψαν τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγκατεστάθησαν στὴ Μικρὰ Ἀσία.

19. Οἱ χριστιανικοὶ ναοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συνεπεῖα τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν, εἴτε κατεστράφησαν ὁλοσχερῶς, εἴτε μετετράπησαν σὲ μουσουλμανικὰ τεμένη, ὁπότε καὶ διετηρήθησαν, εἴτε ἀπέκτησαν ἄλλη χρῆση.

20. Ἡ ἔρευνα, ἡ μελέτη καὶ ἡ δημοσίευση τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ μνημείων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας θὰ πρέπει νὰ συνεχισθοῦν, ἐπειδὴ μεταξὺ ἄλλων συμβάλλουν καὶ στὴν πληρέστερη γνῶση τῆς τέχνης καὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ αἰῶνες ἔζησαν, ἔδρασαν καὶ ἐδημιούργησαν ἓναν ὑψηλὸ πολιτισμὸ στὶς περιοχὲς αὐτῆς. Ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἐπηρέασε μεγάλως τὸν εὐρωπαϊκὸ καὶ τὸν παγκόσμιο πολιτισμὸ γενικότερα καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ συμβάλλει στὴν περαιτέρω διαμόρφωση αὐτοῦ.

Χειμῶνας 2002

Εικ. 1. Σμίρνη, Γενική άποψη της πόλεως από την άρχαία αγορά (Kadifekale).

Είχ. 2. Σμύρνη. Cumhuriyet Caddesi. Konak Camii.

Είχ. 3. Σμύρνη. Cumhuriyet Caddesi. Konak Camii.

Εἰκ. 4. Σμύρνη. Παραλιακή λεωφόρος. Οἰκία - Μουσείο Kemal Atatürk.

Εικ. 5. Σμύρνη. Ἀκρόπολη (Kadifekale). Πύλη.

Εικ. 6. Σμύρνη. Ἀκρόπολη (Kadifekale). Λείψανα τειχῶν - Πύργοι.

Ειχ. 7. Σμύρνη. Ἀκρόπολη (Kadifekale). Ἐσωτερικό φρουρίου - κτίριο.

Ειχ. 8. Σμύρνη. Ἀρχαία Ἀγορά.

Είχ. 9. Σμύρνη. Ἀρχαία Ἀγορά.

Είχ. 10. Σμύρνη. Ἀρχαία Ἀγορά.

Είχ. 11. Σμύρνη. Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. Γενικὴ ἄποψη.

Είχ. 12. Σμύρνη. Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο. Τμήματα ἀπὸ δύο παλαιοχριστιανικοὺς μαρμαρίνους ἀμβωνες.

Εἰκ. 13. Ἐφεσος. Θέατρο.

Εἰκ. 14. Ἐφεσος. Θέατρο.

Εἰκ. 15. Ἔφεσος. Θέατρο.

Εἰκ. 16. Ἔφεσος. Ἡ Ἀρχαδιανὴ ὁδὸς ἀπὸ τὸ Θέατρο πρὸς τὸ λιμάνι.

Εἰκ. 17. Ἔφεσος. Ὀδὸς Κουρήτων.

Εἰκ. 18. Ἔφεσος. Ὀδὸς Κουρήτων.

Εἰκ. 19. Ἔφεσος. Βιβλιοθήκη Κέλσου. Πρόσοψη.

Εἰκ. 20. Ἔφεσος. Βιβλιοθήκη Κέλσου. Πύλη πρὸς τὴν Ἀγορά.

Εἰκ. 21. Ἔφεσος. Ναὸς αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ.

Εἰκ. 22. Ἔφεσος. Ναὸς αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ.

Εἰκ. 23. Ἔφεσος. Βασιλικὴ Παναγίας.

Εἰκ. 24. Ἔφεσος. Βασιλικὴ Παναγίας. Βαπτιστήριον.

Είκ. 25. Έφεσος, Βασιλική Παναγίας, Βαπτιστήριο - Κολυμβήθρα.

Είκ. 26. Έφεσος, Βασιλική Άγ. Ιωάννου Θεολόγου. Άποψη από Δ. προς Α.

Είκ. 27. Έφεσος. Βασιλική Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου. Ἀποψη ἀπὸ Α. πρὸς Δ.

Είκ. 28. Έφεσος. Βασιλική Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου. Ἱερὸ Βῆμα - Ἁγία Τράπεζα.
Κίονες Κυβωρίου.

Εικ. 29. Έφεσος, Βασιλική Αγ. Ιωάννου Θεολόγου. Βαπτιστήριο - Κολυμβήθρα.

Εικ. 30. Έφεσος, Οικία της Παναγίας (Meryemana Evi).

Εἰκ. 31. Ἐφεσός, Οἰκία τῆς Παναγίας (Meryemana Evi).

Εἰκ. 32. Ἐφεσός, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Selçuk. Παλαιοχριστιανικὸς ἄμβων.

Είχ. 33. Λαοδίκεια Φρυγίας. Μεγάλο Θέατρο.

Είχ. 34. Λαοδίκεια Φρυγίας. Μεγάλο Θέατρο.

Εἰκ. 35. Λαοδίκεια Φρυγίας. «Decumanus Maximus». Πλαζόστρωτο.
Ἀρχιτεκτονικά μέλη.

Εἰκ. 36. Λαοδίκεια Φρυγίας. «Decumanus Maximus». Ἀρχιτεκτονικά μέλη.

Εἰκ. 37. Λαοδίκεια Φρυγίας. «Decumanus Maximus». Ἀρχιτεκτονικά μέλη.

Εἰκ. 38. Λαοδίκεια Φρυγίας. Παλαιοχριστιανική βασιλική.
Ἀψίδα Ἱεροῦ Βήματος ἀπὸ Ν. πρὸς Β.

Εἰκ. 39. Λαοδίκεια Φρυγίας. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Γενική άποψη.

Εἰκ. 40. Μίλητος. Θέατρο.

Εικ. 41. Μίλητος. Θέατρο.

Εικ. 42. Μίλητος. Θέατρο.